

Verliezen doe je alleen, rouwen kun je samen...

Naam: Marianne van de Glind
Klas: L4-BOA, VTO
Datum: 28-05-2009
Docent: Dhr. Kaldeway

Inhoudsopgave

Inleiding afstudeeronderzoek	3
1 Wat is rouw?.....	6
1.1 Rouw op verschillende leeftijden	8
1.2 Rouwtaken	10
2 Rouw bij kinderen met een beperking	12
2.1 Rouwverwerking gekoppeld aan mate van beperking	14
2.2 Autisme en rouwverwerking	16
3 De dood en school	18
3.1 Rouwlessen op school	20
4 Interview Marijke Veldhuizen.....	21
5 Inleiding.....	24
6 Verwerkte gegevens.....	30
7 Praktijk versus theorie.....	34
8 Conclusie.....	37
9 Literatuurlijst	38
10 Bijlagen	39
<i>Gesprekken</i>	39

Inleiding afstudeeronderzoek

Mijn laatste studiejaar! Dat betekent hard werken, literatuur doorspitten, gymmen, LIO lopen, maar vooral: afstuderen. Net begonnen met het nieuwe schooljaar en meteen al een onderwerp voor je afstudeeronderzoek moeten weten. Lastig vond ik dat. Omdat ik mijn LIO-stage in het speciaal onderwijs mag lopen, wilde ik graag iets onderzoeken wat hier relevant voor is. Iets gaan vergelijken met het reguliere onderwijs. Maar wat...?

Na veel zoek en gelees stuitte ik uiteindelijk op het onderwerp 'Rouwverwerking bij kinderen met een verstandelijke beperking'. En dat sprak mij direct aan. Een onderwerp waar ik nog nauwelijks ervaring mee heb en dat voor mijzelf dus heel leerzaam kan zijn. Een onderwerp waarbij ik letterlijk de hulp van kinderen nodig heb en waarbij zij weer van mij kunnen leren. Een onderwerp dat ook voor leerkrachten heel relevant kan zijn. Want hoe benader je deze kinderen bij hun rouwverwerking? Moet je ze er wel, of juist niet bij betrekken? En wat gaat er op zulke momenten allemaal in die hoofdjes om?

Mijn probleemstelling voor dit onderzoek luidde in eerste instantie als volgt:

Hebben kinderen met een verstandelijke beperking moeite met rouwverwerking en verwerken en/of uiten zij dit op een andere manier dan kinderen zonder deze beperking?

Mijn gedachte hierachter was dat kinderen met een verstandelijke beperking hun rouw inderdaad op een andere manier verwerken dan 'normale' kinderen. Ik verwachtte dat zij dit uiten door heel boos te worden, dicht te klappen of te blokkeren, af en toe grote huilbuien te hebben, of juist niets laten merken en het van binnen heel moeilijk hebben. Dit alles omdat ze niet weten hoe ze er over moeten praten en soms ook niet met wie.

In dit onderzoek wilde ik mij, zo mogelijk, richten op kinderen met het syndroom van Down, autistische kinderen en/of kinderen met een grote leerachterstand. Ik hoopte met de kinderen in gesprek te kunnen komen om zo ontdekken hoe zij het overlijden van een dierbare verwerken. Het leek mij ideaal als het mij lukte een vragenlijst op te stellen die ik zowel aan kinderen uit het speciaal onderwijs, als aan kinderen uit het reguliere onderwijs zou kunnen stellen.

Dit laatste was niet perse noodzakelijk voor mijn plan en het was dus ook niet heel erg als me dit echt niet zou lukken. Over 'gewone' kinderen is namelijk ontzettend veel geschreven. Maar het liefst wilde ik natuurlijk praktijk met praktijk vergelijken.

Deze vergelijking had, naar verwachting, een antwoord moeten kunnen geven op mijn onderzoeksvraag.

Via de resultaten die ik via de vragenlijst zou verkrijgen, wilde ik erachter komen of de gedachtes en gevoelens tijdens rouw van kinderen met een verstandelijke beperking anders zijn dan die van het gemiddelde kind. En vanuit die bevindingen zou ik kunnen concluderen hoe een leerkracht het beste kan omgaan met een verstandelijk beperkt kind, in rouw.

Voordat ik aan dit praktijkgedeelte begon, ben ik me eerst gaan verdiepen in de literatuur.

Ook ben ik op bezoek geweest bij iemand die een rouwpraktijk voor kinderen heeft opgezet, om daar te kunnen ontdekken wat je met kinderen in rouw kunt doen.

Tijdens deze (literatuur)studie stuitte ik op een kort stukje over ene meneer Cranen die een onderzoek naar het doodsbef bij mensen met een beperking had gehouden.¹ Meer dan dat kleine stukje informatie kon ik niet vinden, maar toch veranderde vanaf dat moment mijn hele plan voor mijn onderzoek. Ik besepte me dat ik veel liever het doodsbef van kinderen met een (verstandelijke) beperking in de leeftijd van 10-13 jaar wilde onderzoeken, dan de manier waarop zij rouw verwerken. Ik werd erg benieuwd naar hun ideeën over de dood en het leek mij geweldig er met ze over te praten en deze resultaten te vergelijken met de theorie die ik erover gelezen had. Zodoende werd mijn oorspronkelijke plan dus behoorlijk bijgesteld en veranderde ik mijn onderzoeksvraag in: *In hoeverre hebben kinderen met een verstandelijke beperking in de leeftijd van 10-13 jaar beseft van de dood?*

Ik wilde antwoord zien te krijgen op deze vraag door in gesprek te gaan met de kinderen uit mijn klas. Daarbij wilde ik hen ieder apart nemen en na het lezen van een boekje een aantal vragen aan hen stellen.

¹ Zie paragraaf 2.1. Rouwverwerking gekoppeld aan mate van beperking

Voordat ik daarin met de kinderen te werk wilde gaan, heb ik eerst de leerkracht(en) ingelicht over mijn onderwerp. Ook heb ik gevraagd of het nodig was de ouders van de kinderen in te lichten. Dit was volgens hen niet het geval, ik mocht gewoon aan het werk gaan.

Over rouwverwerking bij kinderen en jongeren is ontzettend veel geschreven. Over rouwverwerking bij kinderen met een beperking een stuk minder. Ik heb alleen enkele pagina's over autistische kinderen en rouwverwerking en een begeleidingsboek voor rouw bij mensen met een verstandelijke beperking kunnen vinden.

Er zijn een aantal boeken geschreven door Riet Fiddelaers-Jaspers. Zij is verbonden aan het expertisecentrum 'Omgaan met Verlies'. Haar boeken heb ik erg veel gebruikt. In *Jong verlies* (1998), schrijft Fiddelaers een stukje over rouw bij kinderen met een verstandelijke beperking. Dit boek en haar begeleidingsboek *Ik mis je zo* (2005) bevatten voor mij de meest bruikbare informatie. Daarnaast heb ik gebruik gemaakt van het boek *Adieu!... A dieu* (2006). Geschreven door M. van Dun, J. Vandezande en J. Verhaegen. Hierin wordt ingegaan op autisme en rouwverwerking; één van de beperkingen waar ik mij in de praktijk op wil gaan richten. Dit zijn de boeken die het meeste ingingen op mijn onderwerp.

Uit al deze literatuur heb ik veel informatie kunnen halen voor mijn theoriegedeelte en me goed kunnen voorbereiden op wat ik straks in de praktijk wilde onderzoeken. Ik was heel benieuwd of de theorieën die ik over mijn onderwerp tegenkwam overeen zouden komen met mijn ondervindingen.

Om mijn onderzoek op een juiste manier in te vullen, moest ik duidelijk hebben wat ik precies wilde weten. Hiervoor had ik antwoorden nodig op verschillende vragen. Vragen die ik zou kunnen beantwoorden vanuit de literatuur, omdat ik deze voor mezelf helder wilde hebben voordat ik het praktijk gedeelte in ging. Maar ook vragen waar ik na het theoriegedeelte, in de praktijk, antwoord op wilde vinden.

Theorievragen:

- Wat is rouwverwerking?
- Hoe gaat het gemiddelde kind om met rouw?
- Hoe gaan kinderen met een verstandelijke beperking om met rouw?
- Hoe ga je als leerkracht om met rouw?
- Welke mate van beperkingen zijn er?
- In hoeverre hebben kinderen met een beperking besef van de dood?

Praktijkvragen:

- Hoe gaan kinderen in het speciaal onderwijs om met rouw?
- Hoe gaan kinderen in het reguliere onderwijs om met rouw?
- Hoe gaan leerkrachten in het SO/reguliere onderwijs om met rouwverwerking bij kinderen?
- Op welke manier help je een kind het beste bij het verwerken van zijn/haar verlies?
- Hebben kinderen met een ernstige tot lichte beperking besef van de dood?

Ik hoopte dat dit ik van dit onderzoek veel zou gaan leren. Voor ik aan het onderzoek begon was mijn kennis van het doodsbesef van kinderen met een beperking nogal summier. Ik wilde graag weten in hoeverre deze kinderen hier besef van hebben en hoe zij hiermee om gaan. Ook hoopte ik dat het mij zou leren hoe ik later als leerkracht om moet gaan met kinderen die in rouw zijn. Of dit nou kinderen van het speciaal onderwijs, of van het reguliere onderwijs zijn.

Dood

*Als er iemand doodgaat
Die je heel goed hebt gekend,
Dan is het nogal logisch
Dat je erg verdrietig bent.*

*Misschien is het je oma
Misschien is het je hond.
Misschien is het een ander,
Die je ook zo aardig vond.*

*Als er iemand doodgaat
Die je heel goed hebt gekend,
Dan is het nogal logisch dat je erg verdrietig bent.*

*Want doodgaan is: iets missen.
Het maakt je ook zo bang.
Toch zul je er aan wennen,
Al duurt het vaak heel lang.*

Nannie Kuiper.²

² Fiddelaers-Jaspers, R. *Kun je de dood ook groeten?* Kampen: Kok, 2003.

1 Wat is rouw?

Bij rouw wordt snel gedacht aan het overlijden van een dierbaar persoon. Verdriet om iemand die er niet meer is. En vooral: het verwerken van dit verdriet. Toch is rouwen meer dan dat. Het is de optelsom van gevoelens, gedachten en gedragingen van iemand, omdat deze voor altijd iemand moet missen die hem of haar dierbaar is. Dat kan een persoon zijn, maar ook iets anders zoals een huis, een dier of een bepaald verlangen. Er zijn veel definities van rouw. Hieronder een aantal daarvan:

- Rouw is verlies verwerken. Rouwen is het aan de slag moeten om verdriet hanteerbaar te maken.³
- Een overlijden geeft doorgaans aanleiding tot reacties die aangeduid worden met de term 'rouw'. Hieronder kunnen we verstaan 'het geheel van reacties, dat optreedt na een verlies van een persoon met wie een betekenisvolle relatie bestond'. Men kan pas van rouw spreken als er een band, een relatie was met de overledene. Rouw is dus te zien als 'de prijs die men betaalt voor een band die men met een ander aangegaan is'.⁴
- Rouw ontstaat als reactie op het verlies van iemand die een grote betekenis had in het leven van de nabestaande. Rouwenden moeten hun leven opnieuw afstemmen, de geliefde persoon is immers voorgoed weg. Rouwen is om die reden een proces van aanpassen. Hoe lang het rouwproces duurt, is voor iedereen verschillend.⁵
- Rouwen en rouwverwerking associëren we in eerste instantie met het verdriet na het sterven van een dierbaar iemand. Maar de gevoelens en reactiepatronen die beleefd worden bij rouwen na de dood van een dierbaar persoon, herkennen we in meerdere of mindere mate bij alle verlieservaringen.⁶

Kinderen rouwen, net als volwassenen. Op het moment dat een kind in staat is zich te hechten aan een ander, is het ook in staat te rouwen wanneer die ander er niet meer is. Kinderen hebben voor een deel dezelfde reacties en problemen die volwassenen ook hebben; er zijn echter ook verschillen.

Hoe ouders met emoties omgaan, is dikwijls bepalend voor hoe kinderen hiermee leren omgaan. De dood brengt kinderen in verwarring. Ze kunnen niet goed begrijpen en overzien wat er gebeurd is. Soms ontkennen kinderen het verlies, of fantaseren zij over een persoon alsof hij/zij er nog is en morgen terugkomt.

Er kunnen ook lichamelijke klachten ontstaan bij kinderen: slecht slapen, vermoeidheid, geen eetlust, buikpijn, hoofdpijn.

Emotioneel wordt een kind ook erg aangetast. Er kunnen schuldgevoelens ontstaan, woede, verdriet, angst en onzekerheid. Wanneer een ouder overlijdt, is dat heel bedreigend voor een kind. Het verliest de garantie voor zijn bestaan en is heel bang om de andere ouder ook te verliezen.

Reacties op de dood zijn per kind verschillend, omdat ze te maken hebben met de emotionele ontwikkeling en het karakter van het kind. Net als volwassenen, doorlopen kinderen verschillende fasen in het verwerken van hun verdriet.⁷

³ Vegt, T. *Ik moet je iets ergs vertellen*. Heerenveen: Barnabas, 2006.

⁴ Bout van den, J. Boelen, P.A e.a. *Behandelingsstrategieën bij gecompliceerde rouw en verliesverwerking*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum, 1998, blz. 2.

⁵ <http://nl.wikipedia.org/wiki/Rouw>

⁶ http://www.eo.nl/thema/rouwverwerking/omgaan/rouw/page/Rouw__verwerkingsproces_dat_verdriet_hant_eerbaar_moet_maken/articles/article.esp?article=5260609

⁷ Debacker, H. *Een kind in rouw*. Baarn: Gooi en Sticht, 1995.

Dit zijn de volgende fasen, onderscheiden door de Amerikaanse artspychiater E. Kübler-Ross:

1. *Protestfase*: Als eerste reactie kan men 'verdoofd' raken. Er wordt veel gehuild. Wanneer mensen uit deze toestand ontwaken, kunnen zij in een periode terecht komen waarin ontkenning de hoofdrol speelt. Het moet een vergissing zijn; de overleden persoon staat morgen vast weer voor de deur. Deze protestfase kan dagenlang duren en de dood wordt gezien als een straf.
2. *Wanhoopsfase*: Deze fase start enkele dagen na het overlijden van iemand. Mensen leren leven met hun verdriet en dus speelt huilen ook hier een grote rol. Wanneer er een herinnering bovenkomt, huilt men hierom en omdat dit vaak gebeurt, krijgt dit een verzwakkend effect. De wanhoopsfase is een hele moeilijke. Emotioneel heeft men het heel zwaar en kunnen gevoelens als schuld, angst, wanhoop of jaloezie optreden.
3. *Losmakingsfase*: Men krijgt weer rust en kan terugdenken aan de overleden persoon, zonder heel verdrietig te worden. In deze fase wordt het leven stukje bij beetje weer opgepakt.
4. *Readaptiefase*: De eindfase. Mooie herinneringen worden een stuk van het nieuwe leven. Wanneer men ouder wordt beseft men dat het nooit meer hetzelfde zal worden of zijn, maar dat zij wel een goede nieuwe start kunnen maken.

Deze fasen zijn theoretisch en zullen in de praktijk nooit precies hetzelfde zijn. De fasen zijn gebaseerd op het gedrag van volwassenen. Ze zijn wel te onderscheiden bij kinderen, maar het verdriet van een kind verschilt nu eenmaal van dat van een volwassene. De ontwikkeling van het verdriet en het verwerken ervan zijn namelijk sterk afhankelijk van de manier waarop de omgeving hierop reageert. Een ander verschil is dat kinderen hun verdriet soms uitstellen. Ze zullen dit alleen maar uiten wanneer ze een gevoel van veiligheid ervaren, waar ze met dit verdriet heen kunnen.

Later in dit onderzoek zal ik dieper ingaan op de reacties van kinderen bij het verliezen van een dierbaar iemand. Tot nu toe heb ik in grote lijnen de gevoelens van kinderen op zulke momenten geschetst en kan ik verwoorden wat rouw precies is. Dit is een fundament voor de rest van mijn onderzoek.

1.1 Rouw op verschillende leeftijden

Jonge kinderen confronteren met de dood doen we liever niet, er lijkt een taboe op te rusten. Toch kunnen we hen de dood niet besparen, hoe graag we dat ook zouden willen. Er komt een dag dat ze er mee te maken krijgen. Door een huisdier dat doodgaat, een programma op televisie, of door het meemaken van het overlijden van mensen. Vaak kunnen kinderen nog niet begrijpen wat 'dood' betekent. Wanneer kinderen met een verlies geconfronteerd worden, zullen ze doorgaan met wat op dat moment in de ontwikkeling belangrijk is: spelen en de wereld om zich heen ontdekken.

Verschillende reacties van kinderen, gebonden aan leeftijdscategorieën:⁸

0-2 jaar:

Deze kinderen weten nog niet wat 'dood' is. Er is geen onderscheid tussen leven en niet-leven. Wanneer een van de ouders overlijdt voelen kinderen dit wel. Ze missen de verzorging en de liefde, maar kunnen er ook weer snel aan wennen wanneer anderen in deze behoefte voorzien.

2-6 jaar:

In deze leeftijdscategorie kennen kinderen het verschil tussen leven en dood, maar beseffen nog niet de onomkeerbaarheid hiervan. Ze kunnen vragen wanneer de overledene terug zal keren, of gaan zelf naar hem/haar op zoek. Soms ontstaat er boos gedrag, wat voorkomt uit angst ook door andere dierbaren verlaten te worden. Er worden veel vragen gesteld: waarom is papa dood, wanneer komt hij terug, gaat iedereen dood, enz.

6-9 jaar:

Op deze leeftijd begrijpen kinderen wat de dood inhoudt en beseffen zij ook de onomkeerbaarheid hiervan. Maar het is moeilijk te begrijpen wat het einde van het leven precies inhoudt en dat iedereen een keer zal sterven. Ontkenning en schuldgevoelens kunnen voorkomen, als gevolg van de gedachte dat zij de dood op de een of andere manier veroorzaakt hebben door bijvoorbeeld boos te zijn geweest op hun moeder.

9-12 jaar:

Naast de onomkeerbaarheid beseffen kinderen nu ook de onvermijdelijkheid van de dood. Oorzaken als ziekte en ongelukken worden beseft. Door de dood van een dierbare kunnen kinderen zich in deze fase afhankelijker gaan opstellen; hiermee wordt gezocht naar veiligheid en geborgenheid.

Bovenstaande reacties moeten niet al te letterlijk genomen worden. Ieder kind reageert anders en ook de ontwikkeling van ieder kind verloopt anders.

Het is niet te vermijden dat kinderen moeilijke vragen stellen wanneer iemand is overleden. En je moet het ook niet vermijden, ook al heb je niet altijd een antwoord op hun vragen.

De meest voorkomende vragen die kinderen stellen zijn de volgende:⁹

1. Wat is dood?

2. Waarom gaan mensen dood?

3. Waar gaan mensen naar toe als ze dood zijn?

Iedere volwassene zal een ander antwoord geven op deze vragen. Een persoonlijk antwoord, wel of niet gekleurd door een geloof.

De eerste vraag wordt voornamelijk gesteld door kinderen die zich nog geen voorstelling van de dood kunnen maken. Dit kind bevindt zich in Rouwtaak 1.¹⁰ Het antwoord op deze vraag moet realistisch zijn.

Het is belangrijk te vertellen dat:

- ...lichamelijk contact met de dode niet meer mogelijk is.
- ...de overleden persoon echt niet meer terugkomt. Dus niet vertellen dat de persoon slaapt of op vakantie is.
- ...niet iedereen die ziek is doodgaat.
- ...het niet de wil van God is, maar dat ook Hij verdrietig is. En dat de overleden persoon nu bij Hem mag zijn.
- ...het niet raar is om te huilen wanneer iemand overleden is.

⁸ Boelen, P. Huisjes, C. Kienhorst, I. *Rouw en rouwbegeleiding*. Heerhugowaard: Plantijn Casparie, 1999.

⁹ Debacker, H. *Een kind in rouw*. Baarn: Gooi en Sticht, 1995.

¹⁰ Zie interview met Marijke van Veldhuizen en paragraaf 1.3 'Rouwtaken'.

De 'waarom vraag' wordt niet alleen door kinderen gesteld. Elke mens stelt de vraag 'Waarom?' wanneer er iets ergs gebeurt. Kinderen stellen deze vragen ook en zijn er vast van overtuigd dat volwassenen het antwoord hierop weten. Als volwassene is het goed eerlijk te zijn en te zeggen dat het je het ook niet weet. Aangezien je geen antwoord op deze vraag kunt geven, is het het beste in gesprek te gaan met het kind en te vertellen wat de overledene voor jou heeft betekend. Zo zal het kind merken dat het niet de enige is met verdriet.

Bij de laatste vraag speelt geloof een grote rol. Niemand kan met zekerheid praten over de plaats waar iemand na zijn dood heengaat. Maar wanneer volwassenen in volle overtuiging kunnen zeggen: "Ik geloof dat na de dood een ander leven komt. Ik weet niet hoe en het zal vast anders zijn dan op de aarde, maar ik geloof dat het een veel mooier leven is!" dan ervaart een kind dit als een grote troost. Hierbij moet je niet over de mening van het kind heen walsen. Deze is ook belangrijk en hieruit kan vaak een mooi gesprek ontstaan. Voor een kind met een verdriet is niets fijner dan weten dat er naar je geluisterd wordt en dat iemand aandacht voor je heeft.

Om te kunnen rouwen moeten kinderen kunnen begrijpen wat dood zijn is. Het denken van kinderen is nog niet zo goed ontwikkeld als bij volwassenen. Kleine kinderen zien dingen nog zeer concreet en pakken uitspraken vaak letterlijk op. Dat heeft gevolgen voor de manier waarop je kinderen vertelt over de dood van iemand die ze kennen. Kinderen kennen maar één werkelijkheid die ze overnemen van belangrijke volwassenen om hen heen. Wat vader of hun leerkracht zegt, is waar. Ze kunnen er zelf nog geen andere realiteit naast zetten, een vermogen dat kinderen pas in de puberteit ontwikkelen.

Al deze informatie leert mij dat het echt heel belangrijk is om eerlijk te zijn naar kinderen; wat voor vragen zij ook stellen. Eén van de belangrijkste punten vind ik het kind te laten voelen dat het niet hun schuld is wat er gebeurd is. Kinderen kunnen namelijk heel 'magisch' denken:

'Wanneer ik één minuut mijn adem in kan houden, dan wordt opa weer levend...!'

1.2 Rouwtaken

Zoals eerder al vermeld, wordt er in de literatuur vaak over rouw in verschillende fases gesproken. In de praktijk wordt er liever gesproken over rouwtaken in plaats van fases.

In het interview met Marijke van Veldhuizen, verderop in dit verslag, is te lezen hoe zij kort deze rouwtaken beschrijft. Voor haar is dit een handige richtlijn en aan de hand hiervan gaat zij met kinderen te werk.

Bij rouwverwerking zijn er vier rouwtaken te onderscheiden. Als het ware vier opdrachten die vervuld moeten worden om tot verwerking van verlies te komen. Het woord 'taken' laat zien dat de rouwende iets moet doen. Maar ook dat anderen de rouwende kunnen helpen met het oppakken van bepaalde taken.¹¹

Hieronder zal ik de verschillende rouwtaken kort toelichten.

A. Beseffen dat iemand echt dood is (erkennen).

Het komt vaak voor dat kinderen die net een dierbare verloren hebben, niet werkelijk beseffen wat er aan de hand is. Het verlies dringt niet helemaal tot hem of haar door. Het is een hele normale eerste reactie om te ontkennen. Zolang je blijft ontkennen, is er ook geen reden tot rouw. Juist daarom is het belangrijk dat kinderen die iemand hebben verloren de werkelijkheid aanvaarden. Als leerkracht kun je hierbij helpen door zo open mogelijk te zijn over wat er gebeurd is, ook als de omstandigheden dramatisch zijn. Een nauwkeurige uitleg over de gebeurtenis en over wat dood zijn precies betekent helpt kinderen het te beseffen. Daarna kan er gewerkt en verwerkt worden. Om deze werkelijkheid door te laten dringen kost tijd. Wanneer dit eenmaal gebeurt, ontstaan er allerlei emoties. En dat brengt het kind gelijk bij de tweede rouwtaak.

B. Omgaan met gevoelens (herkennen).

Iemand moeten missen doet intens veel pijn. Voor kinderen is dit niet minder moeilijk dan voor volwassenen. Ook zij ervaren die leegte. En juist door de pijn die kinderen voelen, herkennen ze het verlies. Het leven gaat verder, maar hun wereldje staat even stil. Als kinderen iemand moeten missen die heel dichtbij hen stond, missen ze vooral de gezelligheid en de vanzelfsprekende aandacht die ze eerst kregen. Het gat dat gevallen is, zal dichtgemaakt moeten worden.

Net als volwassenen zijn kinderen soms geneigd zich af te sluiten voor de wereld om hen heen en de pijn die daarbij speelt. Maar de enige weg naar verwerking is de weg door die pijn heen. Dit ontlopen kan voor even, maar niet voor altijd. Het verwerkingsproces bij kinderen gaat vaak op en neer. Er speelt een groot verdriet, maar ze hebben het ook nodig om weer leuke en gewone dingen te doen. Kinderen kunnen maar kort met heel heftige gevoelens bezig zijn. Zo kunnen ze het ene moment nog heel verdrietig zijn en het volgende moment vrolijk zitten spelen. Toch kunnen er allerlei emoties optreden: boosheid en agressie, schuldgevoelens of angst. Het is belangrijk deze gevoelens openlijk te bespreken. Nagaan of ze terecht zijn of niet. Kinderen moeten de kans krijgen hun gedachten te uiten en moeten merken dat hier begrip voor is.

Bij deze rouwtaak wordt een kind het best geholpen wanneer er écht naar hem/haar geluisterd wordt. Écht luisteren, naar iemands pijn en verdriet. Zoals in het Bijbelboek Job ook naar voren komt in Jobs antwoord op Sofars eerste betoog: *'Zwijg nu, dan zal ik spreken, wat er ook gebeuren mag'*.¹²

Het kind moet in een klimaat kunnen leven waar het zich veilig genoeg voelt om gevoelens te uiten en waar deze niet ontweken worden.

De pijn om het gemis van een geliefde verdwijnt nooit helemaal. Het kan wel een plekje krijgen, maar het leven zal nooit meer hetzelfde zijn als tevoren. Ook kinderen ervaren na zekere tijd dat het leven weer verder gaat. Wat ondenkbaar was in de eerste fase, is onbewust realiteit geworden.

¹¹ Vegt, T. *Ik moet je iets ergs vertellen*. Heerenveen: Barnabas, 2006.

¹² Job 13:13, Nederlands Bijbelgenootschap. *De Nieuwe Bijbelvertaling*. 2^e druk. Heerenveen: NBG, 2005.

C. Aanpassen aan de nieuwe situatie (verkennen).

In deze taak verkent het kind hoe het leven nu verder moet: het aanpassen aan een nieuw leven zonder de overledene. De manier waarop hangt af van de relatie tussen de rouwende en de overledene. Hierbij moest ik denken aan een bekend Nederlands liedje met de tekst: *'Een man weet niet wat hij mist, maar als ze er niet is, weet een man pas wat hij mist'*.¹³ Een romantisch liedje, maar voor mensen in rouw is het de harde werkelijkheid. Dingen die normaal gesproken door vader of moeder werden gedaan, moeten nu soms door het kind zelf worden opgepakt. Het duurt lang voor een kind beseft dat het alleen verder moet. Verder leren leven zonder de ander is een hele zware taak. Soms staan kinderen het zichzelf niet toe om gewoon verder te leven. Dan ontstaat er een gecompliceerd rouwproces.

*Toen moeder Joris (10) naar bed bracht, vertelde hij dat zijn wekker kapot was en dat zijn nachtlampje het ook niet meer deed. Moeder beloofde dat ze er naar zou kijken. 'Als papa er nog was, zou hij het in één minuut klaar hebben!' riep hij moeder bemoedigend na. Zijn moeder had het vrij snel voor elkaar. 's Morgens zei Joris enthousiast: 'Goed zo mama, je leert het al!'*¹⁴

Langzaam maar zeker worden de taken van de overledene overgenomen door iemand anders. En langzaam maar zeker accepteren kinderen dit. Continuïteit is voor kinderen erg belangrijk. Het naar school blijven gaan geeft hen steun; dat biedt structuur. Deze derde taak mislukt als men zich niet aanpast aan het verlies. Dit is van groot belang!

D. Het verlies een nieuwe plaats geven (verbinden).

Het verlies een plaats geven betekent dat men langzaam weer op gang komt. Kinderen leren weer opnieuw van het leven te houden en de aandacht gaat niet langer alleen maar naar de overledene uit. Het is belangrijk dat een kind aan de overledene terug kan denken zonder steeds de pijn te ervaren. Het betekent dat de overledene een plaats in het leven van het kind blijft houden, maar dat het gewone leven, ook met leuke dingen, gewoon doorgaat. Wanneer kinderen mooie en fijne herinneringen aan de overledene hebben, komt er ruimte voor nieuwe dingen.

Deze vierde rouwtaak is het doel van de rouwverwerking. Het verlies overheerst niet langer het denken. Het leven kan opnieuw ingericht worden.

Een rouwverwerkingsproces kan jaren duren; vijf jaar is geen uitzondering. Geduld hierbij is dus ongelooflijk belangrijk, voor zowel de omgeving van het kind als voor het kind zelf. Maar ook het blijven luisteren naar de kinderen blijft belangrijk, hoe vaak een verhaal ook verteld is, hoe vaak er ook al om gehuild is. Kinderen moeten zich veilig blijven voelen om hun gevoelens steeds opnieuw te mogen tonen.

De hierboven beschreven rouwtaken worden vaak genoemd in theorieën over rouwverwerking. Wanneer je als volwassene de zorg hebt over een rouwend kind, kun je aan de hand van deze rouwtaken erachter komen in welke taak (fase) het kind zich bevindt. En aan de hand daarvan ook welke begeleiding het kind nodig heeft. De rouwtaken spelen dus een belangrijke rol in 'de rouwwereld'.

¹³ De dijk, *Als ze er niet is*, 1994.

¹⁴ Fiddelaers-Jaspers R. *Jong verlies*. Kampen: Ten Have, 1998.

2 Rouw bij kinderen met een beperking

De boodschap van iemands overlijden is een hele moeilijke boodschap om te vertellen aan kinderen.¹⁵ Zo'n boodschap brengen aan een verstandelijk gehandicapt kind is vaak nóg lastiger. Kinderen met een verstandelijke handicap reageren zeer uiteenlopend op verliessituaties.¹⁶ De vraag of kinderen precies begrijpen wat er aan de hand is, hangt samen met het verstandelijk niveau. Maar als verstandelijk gehandicapten het verlies niet begrijpen wil dat niet zeggen dat ze het op emotioneel niveau niet voelen. Hoe lager het verstandelijke niveau, hoe belangrijker het is dat kinderen directe ervaringen opdoen om het te kunnen begrijpen en zo in staat te zijn te rouwen. Bij het vertellen van het verdrietige verlies is het voor de meeste kinderen fijner en voelen ze zich veiliger wanneer ze lichamelijk contact hebben. Juist omdat verstandelijk gehandicapten meestal minder taal tot hun beschikking hebben, is het belangrijk dat ze de spanning die ze ervaren door het verlies op een of andere manier kunnen ontladen en dat ze daarbij gesteund worden door de familie of de groepsleiding. De reactie van de omgeving is vaak omgekeerd. Onder het mom van het kind geen onnodig verdriet te doen of ervan uitgaande dat het toch niet zal begrijpen wat er aan de hand is, wordt het kind de directe ervaring onthouden.

Verstandelijk gehandicapten die wel betrokken worden, vertonen in eerste instantie voor ons gevoel 'kille' reacties die vooral gericht zijn op het doorgaan van de dagelijkse gang van zaken. Maar ook geplande dingen moeten doorgang vinden; verjaardagen of uitjes die gepland staan. In de ogen van normaal begaafde mensen lijkt dat ongepast.

Het verlies moet voor het kind zo tastbaar en concreet mogelijk gemaakt worden. Wanneer er is verteld dat papa is overleden, moet het kind naar papa toe kunnen. Hem aaien en zien dat hij niet meer kan bewegen.

Het kan ook gebeuren dat een verstandelijk gehandicapt kind helemaal níet reageert op verlies; hij lijkt totaal onaangedaan. De vraag is dan of dit kind weet wat hem overkomt, of het tot hem doordringt dat een geliefde er niet meer is, of hij het eigenlijk wel beseft: hééft hij wel doodsbeseft?

Verstandelijk gehandicapte kinderen zijn vaak 'vergeten rouwenden'.¹⁷ Te vaak wordt er gedacht dat deze kinderen toch niet begrijpen wat er aan de hand is en ze daarom maar beter zoveel mogelijk ontzien moeten worden bij een overlijden. Maar juist verstandelijk gehandicapte kinderen hebben het nodig om betrokken te worden; dat helpt hen in het rouwproces. Ze hebben directe ervaringen nodig om te kunnen begrijpen. Vaak komen signalen van rouw pas veel later, bij sommige kinderen na jaren. De signalen zijn zichtbaar in gedrag, angstaanvallen of voortdurend vragen stellen die met de dood te maken hebben. Hoe minder taal verstandelijk gehandicapten tot hun beschikking hebben hoe belangrijker symbolen worden. Dit kan een belangrijk voorwerp of verwijzing naar de overledene zijn.

Zwaar verstandelijk gehandicapten zijn moeilijk met taal te bereiken. De ontlading van emoties bij verstandelijk gehandicapten gebeurt meestal niet met huilen. Als ze al huilen, doen ze dat vaak in aanwezigheid van andere mensen waarbij het meer op meedoen lijkt dan op werkelijk verdriet. Als ze niet kunnen huilen, worden de spanningen opgehoopt en op een andere manier afgereageerd.

Kinderen kunnen gaan slaan, zichzelf verwonden of extreem druk gedrag vertonen. Sommigen zonderen zich helemaal af of vragen voortdurend op een negatieve manier de aandacht. Net als bij 'gewone' mensen, voelen verstandelijk gehandicapten het gemis vooral op bijzondere dagen zoals de verjaardag en feestdagen waarop de overledene er niet is maar er wel zou moeten zijn. Dit zijn goede momenten op er op terug te komen en contact te hebben over het verlies.

Verstandelijk gehandicapten kunnen hun gevoelens onvoldoende controleren. Ze moeten daarbij begeleid worden waarbij de emoties van buitenaf geordend worden. Wanneer er té lang op hun verdriet wordt ingegaan, wordt dit verdriet alleen maar groter. Er moet dus naar een balans gezocht worden tussen het praten over verlies, ze overal bij betrekken en het verdriet niet uitvergroten. Het is belangrijk verstandelijk gehandicapten zoveel mogelijk zintuigen te laten inschakelen om de dood te kunnen zien, horen, voelen en ruiken. Pas dan wordt de dood werkelijkheid en kan het rouwproces beginnen.

¹⁵ Fiddelaers-Jaspers, R. *Jong verlies*. Kampen: Kok, 1998.

¹⁶ Bosch, E. *Dood en sterven in het leven van mensen met een verstandelijke handicap*. Baarn: H. Nelissen, 1996.

¹⁷ Fiddelaers-Jaspers, R. *Jong verlies*. Kampen: Kok, 1998.

Een gesprek van een begeleider met een bewoner:

Bij de begrafenis van mama kan het zijn, dat je plotseling heel erg boos wordt. Dat kan. Het hoeft niet, maar het kan gebeuren. Dat is helemaal niet erg. Dan moet je niet hard roepen of schoppen of schreeuwen, maar dat meteen tegen mij zeggen en heel stevig mijn hand vasthouden en op je tanden bijten. Dan gaan wij gewoon samen even weg. Dat geeft niks. Wij blijven bij elkaar. Als het spannend wordt, gaan wij samen even weg. Dat doen we gewoon.¹⁸

Mensen met een verstandelijke beperking hebben moeite met het omgaan met prikkels.¹⁹ Zij zijn minder in staat prikkels te overzien en te begrijpen in hun samenhang. Doordat ze beschikken over een minder gevarieerd ordenend vermogen, houden ze graag vast aan dezelfde manieren van doen. De moeite met reguleren en moduleren geldt niet alleen voor prikkels van buitenaf, maar ook voor prikkels die ze van binnenuit ervaren. Prikkels kunnen verwerken, is dingen kunnen relativeren. Daarvoor is afstand nodig. Mensen met een verstandelijke beperking worden in beslag genomen door de dingen die ze ervaren; ook door hun eigen gevoelens. Als ze boos zijn, zijn ze boos. Ze worden overspoeld door het gevoel en dat gevoel is absoluut. Daardoor hebben ze minder controle over hun gevoelens.

Mensen met een verstandelijke beperking kennen dezelfde gevoelens als alle andere mensen. Ook zij zijn boos, verdrietig, angstig, blij en hebben hun twijfels en teleurstellingen. Wel uiten zij op een meer bijzondere en individuele manier hun gevoelens. Dikwijls is er sprake van grote stemmingswisselingen. Het sociale inzicht of het vermogen om heftige emoties te matigen ontbreekt. De meeste mensen kunnen vanwege hun verstandelijke achterstand hun gevoelens te weinig nuanceren en verfijnen. Het hebben van gevoelens is één aspect; deze te uiten is iets heel anders. En wat ze zelf niet duidelijk begrijpen, is ook moeilijk duidelijk te maken aan anderen. Ze weten wel dat ze iets voelen, maar niet wát. De hersenen kunnen de lichamelijke ervaring geen betekenis geven.

Deze mensen hebben veel tijd nodig om de samenhang van een situatie te kunnen plaatsen in de betekenis van hun leefwereld. Zij leven in een meer concrete en gedetailleerde wereld en hebben ook meer bedenktijd, aanwijzingen en herhalingen nodig. De herhalingen maken gebeurtenissen voorspelbaar en daarmee is de angst onder controle te houden.

Mensen met een verstandelijke beperking beseffen niet altijd dat andere mensen, net als zij, een eigen innerlijke wereld hebben, en missen daardoor het besef dat andere mensen anders denken. Daardoor nemen ze gedrag zoals het is. Zo kunnen ze heel eerlijk en naïef een opmerking maken over iemands uiterlijk, zonder te beseffen dat ze daarmee die andere persoon kwetsen. Of ze stellen oneindig veel vragen over een gevoelig thema. Ze proberen regels en lijnen te ontdekken, zodat de situatie meer voorspelbaar wordt. In de letterlijke zin kan de dode persoon iets zijn dat uitnodigt tot nieuwsgierig ontdekken, wat door de omgeving soms moeilijk te hanteren is. Bijvoorbeeld nog naar de benen of voeten willen kijken als iemand ligt opgebaard; is het lichaam nog wel compleet....?

Martijn is een vijftientigjarige man met het syndroom van Down. Na de uitvaart van zijn oma houdt de oudste dochter, Martijns tante, nog een toespraak. Dat doet ze op zo'n manier dat de spanning oploopt en niemand meer een hap door zijn keel kan krijgen. Ineens staat Martijn op, steekt zijn handen in de lucht en roept: 'Leve de koningin!' De spanning is doorbroken en de broodjes kunnen genuttigd worden.

Verstandelijk beperkte mensen kunnen heel verschillend op een overlijden reageren. Wel is het belangrijk hen erbij te betrekken en er met hen over te praten. Omdat verstandelijk beperkten vaak moeilijk met taal te bereiken zijn, kan er lichaamstaal gebruikt worden of bepaalde symbolen. Er moet rekening gehouden worden met het feit dat er vaak dezelfde emoties uitkomen als bij andere mensen, maar dan op een wat extremere manier.

¹⁸ Fiddelaers-Jasper, R. Schooten, van H. *Ik mis je zo* (begeleidingsboek). Budel: Damon, 2005.

¹⁹ Fiddelaers-Jasper, R. Schooten, van H. *Ik mis je zo* (begeleidingsboek). Budel: Damon, 2005.

2.1 Rouwverwerking gekoppeld aan mate van beperking

De ernst van de handicap van een kind speelt een rol in diens omgang met het verlies van een dierbare en de rouwverwerking.

De mate van deze verstandelijke handicap is te koppelen aan een bepaalde ontwikkelingsleeftijd. Deze ontwikkelingsleeftijden kunnen zich voordoen op jonge en wat oudere leeftijd. De kinderen die ik tijdens mijn LIO in de klas krijg (leeftijd 10-13) zitten gemiddeld genomen op het derde of vierde niveau.

1. Diep verstandelijk gehandicapt: IQ tot 20, ontwikkelingsleeftijd 0 - 3 jaar.

Verstandelijk gezien kijken deze kinderen door de ogen van een kind van 0 tot 3 jaar de wereld in. Deze kinderen herkennen vertrouwde personen en kunnen aan hen gehecht zijn. Ziekte en/of overlijden kunnen ze niet goed van een betekenis voorzien. De concrete, directe ervaring is bij hen van wezenlijk belang. Reacties op verlies zijn dan ook pas waarneembaar op het moment dat deze mensen het verlies daadwerkelijk ervaren en beleven. Dit wanneer ze bijvoorbeeld ervaren dat mama echt niet meer komt. Zulke ervaringen kunnen bij deze kinderen het rouwproces op gang brengen. Dit gebeurt vaak door opmerkelijke gedragsveranderingen. Deze zijn voor de omgeving vaak onbegrijpelijk en niet te plaatsen; doordat dit gedrag zicht pas na maanden of zelfs jaren voordoet.

Kinderen met een diep verstandelijke handicap kennen geen doodsbeseft. Ze begrijpen het gewoon niet. Als iemand is overleden zullen zij dit alleen ervaren doordat hij / zij niet meer komt en dus niet meer gezien wordt. Over het algemeen blijkt dat later vaak reacties optreden; het is erg belangrijk om hier in de begeleiding rekening mee te houden.

2. Ernstig verstandelijk gehandicapt: IQ 20 - 40, ontwikkelingsleeftijd 3 - 5,5 jaar.

Deze kinderen kijken verstandelijk gezien door de ogen van een kind van 3 tot 5,5 jaar de wereld in. Zij kunnen zich nog niet in andere mensen verplaatsen, ze denken nog erg egocentrisch. Bij het overlijden van een bekende reageren ze dan vaak ook nuchter. Het alledaagse leven ervaren zij even belangrijk als de gebeurtenissen rondom het overlijden. Verjaardagen en wat er gegeten wordt hebben in eerste instantie evenveel waarde; voor veel mensen moeilijk te begrijpen. Ook bij deze kinderen wordt het gemis vaak later in de vorm van gedragsveranderingen ervaren. Kinderen met deze ontwikkelingsleeftijd vragen veel naar het 'waarom'.²⁰

3. Matig verstandelijk gehandicapt: IQ 40 - 55, ontwikkelingsleeftijd 5,5 - 8 jaar.

Omdat de ontwikkelingsleeftijd van deze kinderen zo'n 5,5 tot 8 jaar is, kijken zij dus door de ogen van een kind van 5,5 tot 8 jaar de wereld in. Ook deze kinderen denken vaak nog egocentrisch, al kunnen ze zich beter inleven in andere mensen. Ze kennen andere mensen gevoelens toe, alleen kleuren zij deze nog op eigen wijze in. Ook hier treden pas later rouwreacties op in de vorm van gedragsverandering. Kinderen met een matige verstandelijke handicap laten zich vaak leiden door spontane impulsen. Het praten over rouw is met hen dan ook wat makkelijker: het begripsvermogen is wat groter en zij zoeken vaak zelf ook naar logische verklaringen.

Kinderen uit deze categorie hebben doorgaans een beperkt doodsbeseft. De dood is in hun beleving nog niet definitief. De persoon kan nog terugkomen, of is weg en leeft ergens anders verder. Ook hier is het niet meer terugkomen het bewijs van dood zijn.

4. Licht verstandelijk gehandicapt: IQ 55 - 70, ontwikkelingsleeftijd 8 - 12 jaar.

Verstandelijk gezien kijken deze kinderen door de ogen van een kind van 8 - 12 jaar de wereld in. Deze kinderen kunnen logisch denken en over ziekte en dood bestaan reële beelden: de dood is onomkeerbaar. Het rouwproces van deze kinderen lijkt op die van het gemiddelde kind, al zijn deze kinderen over het algemeen wel wat impulsiever. Zij stellen vaak vragen die andere kinderen niet durven te vragen. Ze zijn wat directer en eerlijker.

Deze kinderen hebben een objectief doodsbeseft. De dood wordt als onomkeerbaar ervaren, is bespreekbaar en verklaarbaar.

Cranen (1993) vraagt zich in een artikel af of mensen met een verstandelijke handicap begrijpen wat dood zijn is.²¹ Volgens hem is er maar één poging tot systematisch onderzoek bekend. Het

²⁰ Zie paragraaf 2.2, *Rouw op verschillende leeftijden*.

betreft een vraaggesprek onder mensen met een verstandelijke handicap tussen de 20 en 50 jaar. Het gaat hier dus om mensen 'die in staat zijn vragen te verstaan en er op te antwoorden' (1993, pag. 1). Het begrip van dood zijn blijkt gebrekkig te zijn.

Kort samengevat de belangrijkste onderzoeksresultaten:

- 50% was van mening dat dingen ook doodgaan en 11% wist het niet zeker.
- 25% zei dat doden weer levend kunnen worden en 11% was daar niet zeker van.
- Bijna een derde van de 38 personen antwoordde dat niet iedereen doodgaat, of was daar niet zeker van.
- Meer dan de helft was van mening dat zij zelf niet zouden sterven.
- 25% was van oordeel dat een dode nog kan horen, zien of ademen.

Als een van de relativeringen geeft Cranen aan dat het hier alleen gaat om verstandelijke kennis van de dood. Volgens hem is er ook een andere kant van besef: de meer gevoelsmatige, intuïtieve.

Uit voorgaande paragrafen is duidelijk geworden dat kinderen met een verstandelijke beperking rouwen. Ook de manier waarop zij dit doen heb ik proberen te verwoorden. Deze manier van rouwen verschilt vaak van die van het gemiddelde kind maar uiteindelijk zijn er over het algemeen meer overeenkomsten dan verschillen.

Wanneer je weet op welk niveau je een kind met een verstandelijke beperking ongeveer mag inschatten, lukt het wellicht beter in de huid van het kind te kruipen; de wereld door diens ogen te zien. Dat vergroot het acceptatievermogen en de kans het kind te begeleiden en tegemoet te treden op een wijze die past bij diens belevingswereld.

²¹ Geen bron vermeld.

2.2 Autisme en rouwverwerking

Kinderen met autisme hebben gevoelens, dat is zeker. Ze zijn echt niet ongevoelig en zij uiten deze gevoelens ook. Ze willen graag emotioneel contact met andere mensen. En dus is autisme geen emotioneel probleem. En toch zijn mensen met autisme (ook) op het vlak van gevoelens anders.²² Gevoelens worden vaak op een zeer extreme wijze geuit en er wordt erg zwart-wit gedacht. Gevoelsuitingen komen vaak als extreem over. Op alle leeftijden kun je bij autistische mensen extreme lachbuien, paniekreacties of driftbuien zien. Autistische kinderen nemen de werkelijkheid anders waar en begrijpen de dingen rondom en binnen in hen anders dan wij. Hun betekenisverlening is verschillend van de onze.

- Wanneer Peter de kleur rood ziet, geeft hem dit een angstaanjagend gevoel. Hij heeft zich ooit eens gesneden aan een rood mes...
- Wanneer vader boos wordt en gaat roepen, dan is dat voor Bart een feest. Hij houdt van beweging en geluid...
- Wanneer iemand zijn stem verheft en haar naam roept omdat ze wat verderop staat, denkt Amy dat die persoon boos op haar is. Een luide stem doet haar aan boosheid denken...
- Wanneer een meisje lief doet tegen Klaas en naar hem luistert, dan is dat zijn vriendin. Klaas denkt dan dat ze verliefd op hem is...
- Wanneer er iemand overlijdt, dan voelt Sanne niets...

Kinderen met autisme nemen anders waar en verwerken ervaringen anders vanwege hun specifieke stijl van informatieverwerking; het 'autistisch denken'. Dit heeft ook invloed op de verwerking van verlieservaringen. Het rouwproces kan bij autistische kinderen dus zeer verschillen met die van niet-autistische kinderen.

Zo kan er een omgekeerde volgorde zijn in de verschillende stadia in de rouwverwerking of de verwerking kan vertraagd verlopen.²³ De koppelingen die autistische kinderen leggen en de betekenissen die zij geven, kunnen voor ons helemaal niet duidelijk zijn. Zo kan er boosheid zijn, niet vanwege het verlies van de persoon, maar omdat zijn of haar overlijden een vaste routine dwarsboomt. Beschrijvingen over de dood als 'inslapen' en 'naar de hemel gaan' zijn voor autistische kinderen te abstract, of ze interpreteren ze te letterlijk. Dit kan grote angsten tot gevolg hebben, zoals het niet meer durven inslapen.

Kinderen met autisme kunnen gebeurtenissen vaak niet meteen in zijn context plaatsen en het geheel niet meteen bevatten, maar slechts stukje bij beetje. Daardoor komt het vaak voor dat ze emotioneel ietwat vertraagd reageren. Terwijl iedereen vol emoties zit over het overlijden, lijken zij ongevoelig te zijn. Dit is niet zo, alleen zijn ze nog bezig om wat er gebeurt met hun verstand te kunnen begrijpen. Wanneer dat eenmaal gebeurt, en dat kan lange tijd duren, komen de emoties naar boven. Op het moment dat iedereen zijn leven weer aan het oppakken is, kan het kind met autisme te maken krijgen met hevige emoties.

Het is belangrijk een goede voorbereiding te hebben op de veranderingen die het verlies van een persoon met zich meebrengen. Nuchter denken over wat het verlies voor een kind met autisme concreet betekent, kan ook helpen. Alle vragen van het autistische kind beantwoorden helpt de emotionele verwerking op gang te komen. Het is immers moeilijk iets emotioneel te verwerken als je niet goed weet wát je moet verwerken.

Een autistisch kind moet dus voldoende tijd krijgen alle informatie te verwerken. Je kunt er niet vanuit gaan dat hij het wel aanvoelt wanneer iemand ernstig ziek is en dat hij/zij zal overlijden.

²² Vermeulen, P. *Een gesloten boek, autisme en emoties*. Leuven: Acco. z.j.

²³ Van Dun, M. Vandezande, J. Verhaegen. *Adieu!... A dieu?* Antwerpen-Apeldoorn: Garant, 2006.

Het is belangrijk rituelen als begrafenissen en condoleances te verduidelijken aan het kind. Het komt voor dat autistische kinderen weigeren mee te gaan naar een begrafenis. Dit heeft niet alleen emotionele oorzaken. Het kan ook te maken hebben met het niet weten welk gedrag daar verwacht wordt, of twijfels, zoals: 'ik kan geen uur stil zitten, 'ik ben bang dat ik ga huilen', ik wil geen feest voor een droevige gebeurtenis',... Wanneer hier duidelijk over gesproken wordt kan het kind ook steun vinden in de rituelen; het afronden van iets.

Tips voor begeleiders:²⁴

Niet

- Verbieden
- Straffen
- Ongeduldig worden
- Boos worden
- Verwijten maken
- Confronteren
- Belachelijk maken

Wel

- Houd het simpel en direct
- Spreek duidelijk en kalm
- Geen vage woorden als 'waarom deed je dat?'
- Gebruik zo weinig mogelijk woorden
- Gebruik concrete, feitelijke ondubbelzinnige en positieve woorden
- Spreek in de toekomst en veralgemeniseer het verleden niet: "Als je kalm wordt, dan kunnen we verder praten"
- Verwijs niet naar je eigen gevoelens, maar houdt het gesprek functioneel
- Verwijs naar algemene duidelijke regels en presenteer die objectief: "Het is beleefd als men...."
- Ga niet in discussie, maar help mensen met autisme de juiste beslissing te nemen door gerichte vragen te stellen
- Reik hulpmiddelen aan die een probleem op kunnen lossen

Bij het verwerken van een overlijden geldt bij autistische kinderen hetzelfde als bij andere zaken: verhelderen, voorspelbaarheid bieden, het abstracte zo concreet mogelijk maken, hen de tijd geven informatie te verwerken en vooral je eigen gevoelens en beleving niet op hen projecteren. Duidelijkheid en structuur zijn ook in het rouwproces van groot belang.

²⁴ Beekers, A, Diercksens, J, Buijs, E e.a. Beschikbaar:

http://www.ikcnet.nl/uploaded/FILES/IKO/thema/palliatieve%20zorg/PZVG/Afscheid%20nemen_%20Dichterbij.pdf

3 De dood en school

De manier waarop een school met de dood omgaat, hangt af van de signatuur van de school.²⁵

Wanneer een school christelijk is, kan de dood benaderd worden als iets heel verdrietigs, waarin toch steeds een hoopvolle dimensie aanwezig is.

Als school kan men een zeer belangrijke bijdrage leveren aan de verdriet- en verlieservaring, door het niet te verstoppen of toe te dekken en te doen alsof zo'n ervaring alleen maar in het gezin zou thuishoren. Ouders rekenen vaak ook op dit gebied op de school. Het is een feit dat je als school de belangrijke taak hebt het verdriet te begrijpen, de onmachtsgevoelens op te vangen en het onbegrip in banen te leiden. Verdriet moet gedeeld worden. Het is onmogelijk voor een school te doen alsof er niets gebeurd is; verlies maakt ook op klasgenootjes een grote indruk.

De hulp en aandacht van de school hangt nogal af van de situatie. Wanneer er een leerkracht overlijdt, is het weer iets heel anders dan wanneer er een klasgenootje of ouder sterft.

Als er een kind uit de klas of een collega sterft, is dit voor de leerkracht zelf ook heel heftig. Een leerkracht moet op zulke momenten de eigen gevoelens niet buitenspel zetten.²⁶ Dat verwachten kinderen en ouders ook niet. Het wordt juist vaak op prijs gesteld wanneer een leerkracht laat zien dat hij/zij ook aangedaan is. Het vraagt veel van een leerkracht: je bewust zijn van je eigen gevoelens, die durven uiten, en bovenal de leerlingen effectief helpen bij het verwerken van hun emoties.

Het is zwaar voor een leerkracht te vertellen dat een kind uit de klas is overleden. Kinderen worstelen op twee niveaus met de dood: ze proberen te begrijpen wat dood betekent en moeten leren omgaan met de gevoelens die een verlies oproept. Door eerlijk en duidelijk te zijn, help je hen daarbij. Het is altijd beter de waarheid te vertellen, dan hen iets op de mouw te spelden. Daarnaast is het het beste als een leerkracht dezelfde dag nog contact legt met de ouders van het overleden kind. Zo'n gesprek of bezoek is heel moeilijk, maar de meeste ouders stellen het contact erg op prijs. Luisteren is voor de leerkracht in dit geval beter dan spreken.

Het is ook van groot belang hoe het overlijden wordt medegedeeld. Het moet geen zakelijke mededeling worden en de leerlingen moeten er ook niet mee overvallen worden. Al heeft het ook geen zin met een lange inleiding de ernst te verdoezelen.

Kinderen moeten na het nieuws eerst van de schrik bekomen. Ieder kind verwerkt de schok op zijn eigen manier, dit is ook afhankelijk van de leeftijd. De meeste kinderen zijn met stomheid geslagen als ze horen dat er een klasgenootje dood is. Onbewust verwachten kinderen van volwassenen dat zij het zwijgen doorbreken door vragen te stellen én antwoorden te kunnen geven: een moeilijke taak voor een leerkracht. Want er zijn zoveel vragen en zo weinig antwoorden.

Een veel gebruikt hulpmiddel van leerkrachten, is het voorlezen van verhalen. Kinderen kunnen in de huid kruipen van één van de figuren uit het verhaal en zichzelf herkennen in één of meerdere situaties. Ze maken niet echt onderscheid tussen de dagelijkse werkelijkheid en de werkelijkheid van het verhaal.

De laatste jaren zijn er steeds meer boeken en prentenboeken verschenen met de dood als onderwerp. Door het lezen hiervan kunnen kinderen ontdekken dat er nog andere mensen zijn die zich in een dergelijke situatie bevinden. En doordat ze zich verdiepen in de situatie van een ander, kunnen ze meer inzicht in de eigen situatie krijgen. De verhalen kunnen dan dus ook moedgevend zijn.

Voor meer uitgebreide informatie, verwijs ik u graag verder naar de publicatie *Afscheid voor altijd*.²⁷

²⁵ Debacker, H. *Een kind in rouw*. Baarn: Gooi en Sticht, 1995.

²⁶ Fiddelaers-Jaspers, R. *Afscheid voor altijd*. Houten: EPN, 1999.

²⁷ Fiddelaers-Jaspers, R. *Afscheid voor altijd*. Houten: EPN, 1999.

Het verhaal van de mier en de eekhoorn.

Op een ochtend klopte de mier al vroeg op de deur van de eekhoorn.

“Gezellig,” zei de eekhoorn.

“Maar daar kom ik niet voor,” zei de mier.

“Maar je hebt toch wel zin in wat stroop?”

“Nou ja...een klein beetje dan.”

Met zijn mond vol stroop vertelde de mier waarvoor hij gekomen was.

“We moeten elkaar een tijdje niet zien,” zei hij.

“Waarom niet?” vroeg de eekhoorn verbaasd.

Hij vond het juist heel gezellig als de mier zo maar langs kwam.

Hij had zijn mond vol pap en keek de mier met grote ogen aan.

“Om erachter te komen of we elkaar zullen missen,” zei de mier.

“Missen? Je weet toch wel wat dat is?”

“Nee,” zei de eekhoorn.

“Missen is iets wat je voelt als iets er niet is.”

“Wat voel je dan?”

“Ja, daar gaat het nou om.”

“Dan zullen we elkaar missen,” zei de eekhoorn verdrietig.

“Nee,” zei de mier “want we kunnen elkaar ook vergeten.”

“Vergeten! Jou?” riep de eekhoorn.

“Nou,” zei de mier “schreeuw maar niet zo hard.”

De eekhoorn legde zijn hoofd in zijn handen.

“Ik zal jou nooit vergeten,” zei hij zacht.

“Nou ja,” zei de mier “dat moeten we nog maar afwachten. “Dag!”

En heel plotseling liep hij de deur uit en liet zich langs de stam van de beuk naar beneden zakken.

De eekhoorn begon hem onmiddellijk te missen.

“Mier,” riep hij, “ik mis je!” Zijn stem kaatste heen en weer tussen de bomen.

“Dat kan nu nog niet!” zei de mier. “ik ben nog niet eens weg!”

“Maar het is toch zo!” riep de eekhoorn.

“Wacht nou even,” klonk de stem van de mier nog uit de verte.

De eekhoorn zuchtte en besloot te wachten. Maar hij miste de mier steeds heviger. Soms dacht hij even aan de beukennotenmoes of aan de verjaardag van de tor die avond, maar dan miste hij de mier weer.

’s Middags hield hij het niet langer uit en ging naar buiten.

Maar hij had nog geen drie stappen gedaan of hij kwam de mier tegen, moe, bezweet, maar tevreden.

“Het klopt,” zei de mier. “Ik mis jou ook. En ik ben je niet vergeten.”

“Zie je wel,” zei de eekhoorn.

“Ja,” zei de mier. En met hun armen om elkaars schouders liepen zij naar de rivier om naar het glinsteren van de golven te gaan kijken.

Toon Tellegen, 1999

3.1 Rouwlessen op school

Lieve God, in plaats van mensen te laten doodgaan en alsmaar nieuwe te maken, kunt u die we al hebben niet gewoon houden? ²⁸

Op sommige scholen wordt er standaard veel aandacht aan het onderwerp rouw besteed. Op andere scholen wordt hier pas over gesproken wanneer er een kind, leerkracht of ouder komt te overlijden. Ik weet dat een school, de Montessorischool in Nunspeet, in oktober van dit jaar is begonnen met lessen over de dood. In *Trouw* stond een kort interview met Marianne Doornbos van Piëta Uitvaartverzorging; zij heeft het lespakket ontwikkeld. Zij vertelde dat je niet vroeg genoeg met de dood kunt beginnen. In Nederland heerst een cultuur waarin de dood nog steeds taboe is. Terwijl het iets is waar iedereen vroeg of laat mee te maken krijgt. Het hoort bij het leven. Men moet af van het idee dat de dood eng is en geheimzinnig.

Het lespakket bevat voor de kleutergroepen een mandje met kinderboekjes waarin de dood voorkomt. Zoals het boekje *'Kikker en het vogeltje'*, waarin het vogeltje doodgaat en Kikker erover praat. Er zit ook rouwkleding uit oude tijden in. Dat kunnen de kinderen aantrekken. Voor de hogere groepen zijn er lessen over de dood in andere culturen, zoals bij moslims en Chinezen. Er zitten lessen in waarin spreekwoorden met de dood worden geleerd, of er wordt Ganzenbord gespeeld; een van de vele gezelschapsspellen waarin je dood kunt gaan. Er is ook een toneelstukje geschreven over de dood. Het lespakket voor grotere kinderen zit in een grafkistje. De lessen worden gewoon door de leerkracht zelf gegeven; hij of zij is een vertrouwenspersoon.

Er zijn een aantal ouders die geschokt gereageerd hebben op het lespakket. Marianne Doornbos vindt dit niet heel vreemd. Sommige ouders praten nu eenmaal niet gemakkelijk over de dood, dus vinden ze het ook niet prettig als hier les over wordt gegeven. Maar kinderen hebben zelf al vaak een beeld van de gebeurtenis, ze worden er alleen bekend mee gemaakt. En dat moet goed aan ouders worden uitgelegd²⁹.

Ik vind het persoonlijk een heel goed initiatief om op een basisschool een lespakket over rouw aan te bieden. Zo leren kinderen, van jongs af aan, wat de dood betekent en weten ze dat iedereen ermee te maken krijgt. Voor ouders die hier moeilijk over praten lijkt het mij juist heel prettig als er op school over gewerkt wordt. Zo ligt er bij hen een minder zware taak en is het minder onbegrijpelijk voor het kind wanneer er iemand sterft.

Het lijkt mij een enorm moeilijke taak om het verlies van een leerling, collega of ouder samen met de klas te verwerken. Ook hier blijkt eerlijkheid, openheid en geduld van groot belang. Speciale leskisten kunnen een leerkracht helpen de kinderen te vertellen en duidelijk te maken wat er precies gebeurd is.

²⁸ Uit: *'Lieve meneer God'*.

²⁹ Ramesar, P. 2008. Basisschool geeft les over de dood. *Trouw*. 18-10.

4 Interview Marijke Veldhuizen

In het prille begin van mijn afstudeeronderzoek heb ik een interview afgenomen bij Marijke Veldhuizen. Zij woont in Zwarteboek en heeft een rouwpraktijk voor kinderen aan huis. Ik wilde graag eens met haar in gesprek gaan, gewoon om te horen en te zien hoe zij met kinderen in rouw omgaat en hoe ze hen helpt.

1. Hoe lang heb je de praktijk al en heb je al veel kinderen kunnen helpen?

“Vorig jaar rond deze tijd ben ik afgestudeerd. Na mijn opleiding maatschappelijk werk en dienstverlening op de CHE, heb ik in 2006-2007 de opleiding verliesconsulent gevolgd bij expertisecentrum ‘Omgaan met verlies’, door Riet Fiddelaers-Jaspers en Sabine Noten. Voordat alles rond is bij het opzetten van een praktijk, ben je zo een paar maanden verder. Ik ben rond de lente ongeveer begonnen met het echt inrichten van mijn praktijk. Tot nu toe heb ik zo’n acht klantjes gehad.”

2. Hoe ziet een intakegesprek eruit en hoe weet je of het kind werkelijk jouw hulp nodig heeft?

“Ik heb altijd eerst een gesprek met de ouder(s). Ik vraag bij hen door over de gezinssituatie, over het gedrag van het kind thuis en naar bepaalde reacties die zij zo vreemd vinden. Ook is het belangrijk hoe lang ‘het voorval’ geleden is en of ouders er wel eens met de kinderen over praten. Zo had ik een keer een jongetje van 11, die een dodelijk ongeluk had zien gebeuren. Sindsdien was hij helemaal in zichzelf gekeerd, lachte hij nog nauwelijks en gingen zijn resultaten op school ook omlaag. De huisarts van dat jongetje had tegen zijn ouders gezegd dat als hij zelf niet over het ongeluk begon, zij er ook niet over hoefden te beginnen. Dit advies hebben zij opgevolgd, maar na een jaar was het gedrag van het jongetje nog steeds niet verbeterd. Daarom hebben ze mij ingeschakeld. Ik heb hen toen gezegd dat het juist wél goed kan zijn om er als ouder over te beginnen. Maar omdat zijn moeder dit echt moeilijk vond en het ongeval al een jaar geleden was, had ik niet het idee dat zijn ouders het zelf zouden kunnen oplossen en is hij bij mij terecht gekomen.”

3. Wat doe je wanneer een kind bij jou thuis komt? Hoe help je hem/haar?

Ik ben meestal ongeveer een uur met ze bezig. Ik vind het belangrijk eerst goed contact met ze te krijgen en hen te laten voelen dat ze veilig zijn bij mij. Want je moet je indenken dat het voor het kind natuurlijk heel vreemd is om zomaar met een onbekende mee te gaan en daar je diepste gevoelens even neer te leggen! Daarom bestaat het eerste bezoek altijd uit iets ‘leuks’ doen. Ik wist bijvoorbeeld dat dat jongetje van het ongeluk veel van voetballen houdt. Ik heb toen even met hem in de tuin gevoetbald. Zo kon hij mij ook nog iets leren en merkte hij dat het hier ook leuk kan zijn. Met een meisje dat erg van knutselen houdt, heb ik eerst iets leuks geknutseld. En tegelijkertijd probeer ik dan erachter te komen wat voor kind het is en hoe het in elkaar zit.

Bij dat jongetje heb ik na het voetballen hem een tekening laten maken van de plek van het ongeluk. Hij maakte toen een plattegrond en tekende iedere boerderij die aan de weg stond erop. Zo maakte hij het voor zichzelf al een beetje visueel. De tweede keer heb ik hem de situatie zelf laten tekenen. Hij tekende toen echt een vrachtwagen, met die man die ervoor lag. Hij zei toen ook ‘Zo, nu staat het op een tekening’. Alsof de chaos in zijn hoofd iets minder werd door het weg te tekenen. Natuurlijk praat ik dan ook met hem over die tekening, maar het is echt niet een uur lang praten: altijd doen. De derde keer dat hij kwam heb ik een gevoelsdoosje met hem gemaakt. Hoe voel jij je van binnen en wat laat je van buiten zien? Hierbij stonden kleuren voor bepaalde gevoelens en kon hij het doosje van binnen en buiten inkleuren zoals hij zich voelde. De vierde keer heeft hij een brief geschreven aan de overleden persoon. Hij schreef toen: ‘Beste meneer. Ik heb gezien dat u dood bent gegaan. Dat was heel erg, maar het is gebeurd’. En daaruit bleek dat hij het los gelaten had. Hij wist nu dat het heel erg is wat er gebeurd was, maar dat hij er niets aan kon doen en dat hij het een plekje moest geven om zelf door te kunnen gaan. Erg mooi om zo’n resultaat te zien! Natuurlijk doe ik niet met ieder kind hetzelfde, maar er zijn wel een aantal basiselementen voor de eerste paar keer. Vaak weet ik van tevoren niet eens helemaal precies wat ik dat uur met ze ga doen. Het mooiste is als het uit het kind zelf komt. Van waar heb jij nou zin in, wat zou jij het liefst gaan doen nu?

4. Er is dus eigenlijk niet een bepaalde vraagtechniek of benaderingsmethode die je het beste kunt noemen?

Nee. Dat verschilt per kind en doen is gewoon veel belangrijker dan alleen maar praten. Ik heb wel een boom in mijn praktijk staan waar kinderen onder kunnen zitten op kussens en knuffels waar ze mee kunnen knuffelen. Aan de hand daarvan komen ze soms wat losser en gaan ze uit zichzelf praten.

5. Hoe weet je welke opdracht goed is om te gebruiken bij een kind?

Ik kijk eerst in welke fase een kind zit. Hier is de verliescirkel³⁰ heel goed bij te gebruiken. Aan de hand hiervan kun je ontdekken in welke fase een kind zit. Daar vanuit zoek jij bij de juiste rouwtaak naar de juiste opdrachten. De cirkel bestaat uit de fases:

- Welkom heten
- Hechten
- Afscheid nemen
- Rouwen
- Betekenis geven

6. Welke rouwtaken zijn er?

Er zijn vier rouwtaken, beschreven door William Worden.

(J. William Worden is een Amerikaans psycholoog. Hij doceerde ook. Hij deed onderzoek naar rouwverwerking en heeft veel (Engelstalige) publicaties op zijn naam staan over terminale ziekten, kanker en verdriet. Worden wil meer inzicht geven in het verschijnsel verlies en hoopt dat zijn theorie als leidraad kan dienen voor het begeleiden van rouwenden. Het gaat erom verdere kennis en vaardigheden te ontwikkelen voor de rouwbegeleiding.³¹)

Deze beschrijving is in de loop van de jaren wel iets bijgesteld. Taak 0 bijvoorbeeld is toegevoegd en de taken zijn iets anders omschreven. Deze taken kunnen helpen aan te geven in welk proces iemand zit. En daar probeer ik binnen de begeleiding bij aan te sluiten. Rouwtaak 0 is 'Leren omgaan met verdriet en rouw'. Rouwtaak 1 is 'Laten doordringen dat die ander echt dood is'. Rouwtaak 2 is 'Je komt een warboel aan gevoelens tegen'. Drie is 'Je leeft verder met het gemis en met je herinneringen'. En de laatste is 'Je gaat verder met je leven, met die ander in je hart'.

Krijg ik bijvoorbeeld een jong kind dat totaal niet weet wat 'dood' inhoudt, dan begin ik bij taak 1. Krijg ik iemand van een jaar of 11 die emotioneel erg in de knel zit, begin ik bij 2.

7. Is het voor jou niet heel zwaar werk?

Het valt mee. Het is wel heel intensief, want je moet een uur lang echt goed luisteren en je aandacht erbij houden, maar wanneer het allemaal resultaat oplevert en je het kind ziet opbloeien, dan krijg je iets heel moois terug voor de energie die je erin gestoken hebt!

8. Hoe kan een leerkracht het beste een kind helpen, vind jij?

Door er voor het kind te zijn. Het aandacht te schenken en niet weg te stoppen. Al vraag je maar heel even na schooltijd van 'Joh, hoe ging het vandaag?' Dat doet een kind al zoveel goed. Kinderen voelen haarscherp aan of die aandacht oprecht is of niet.

Ik had eens een meisje van wie haar iets oudere zus verongelukt was. In plaats van dat zij stil werd of verdrietig, werd ze juist heel aandachtstrekkend. Haar juf vond dat heel vervelend en gaf haar daarom niet de aandacht die ze juist zo hard nodig had. Want achter dat stoere gedrag schuilde natuurlijk een ontzettend groot verdriet. Daarom heb ik toen via de ouders afgesproken, dat het meisje telkens wanneer ze echt heel verdrietig was een 'traan' op haar tafeltje mocht leggen (zo'n glazen druppeltje). Dan zou de juf weten dat het even niet ging en

³⁰ De verliescirkel is gebaseerd op de rouwcirkel van W. Veenbaas en P. Weisfelt, voor kinderen en jongeren aangepast door Riet Fiddelaers-Jaspers en Sabine Noten. Gerda Schmidt heeft de rouwcirkel verwerkt tot een concreet instrument. Voor meer informatie:
http://leerlingzorgvo.kennisnet.nl/attachments/session=cloud_mmbase+1728407/verdrietomrouw.pdf;jsessionid=ECE4A7F29F68E66B45AA885545E3264D

³¹ <http://www.rouwen.berseba.nl/html/hoofdstuk3.htm>

zou ze daar rekening mee houden. De juf was eerst heel bang dat zij hiermee juist óók de aandacht zou trekken en het neer zou leggen wanneer er niet echt sprake was van groot verdriet. Maar dit gebeurde gelukkig helemaal niet.

9. Is er nog bepaalde literatuur die jij me aanraadt?

Riet Fiddelaers-Jaspers heeft ontzettend veel interessante boeken geschreven. Voor jou is het boek 'Moet ik nu huilen?' denk ik wel heel boeiend. Maar ook 'Jong verlies' en 'Mijn troostende ik' kan ik je aanraden...

Voor verdere informatie, zie www.rouwpraktijkseptember.nl

5 Inleiding

Door het theoriegedeelte dat ik gemaakt heb, weet ik wat ik in de praktijk graag wil onderzoeken en dit is iets anders geworden dan ik aan het begin van mijn theorieonderzoek beschrijf. Ik wil namelijk het doodsbef van kinderen met een verstandelijke beperking in de leeftijd van 10-13 jaar onderzoeken. Dit onderwerp komt voort uit de theorieën die ik over rouwverwerking heb gelezen. Wanneer ik door middel van een gesprek met de kinderen erachter ben gekomen in hoeverre zij besef van de dood hebben, wil ik dit linken aan mijn literatuurstudie. Kloppen de dingen die ik gelezen heb over dit onderwerp? Verwerken de kinderen vanwege hun beperkt doodsbef een verlies inderdaad op een andere manier? Kortom; onderzoeken of mijn gelezen theoriestukken overeenkomen met wat ik in de praktijk ondervind.

Voor dit onderzoek zal ik zoveel mogelijk kinderen uit mijn klas bevragen. In totaal zijn dit er twaalf, maar ik weet niet of ik met ieder kind hierover zal kunnen praten. Een gesprek aangaan is namelijk niet met iedereen even simpel...

Stappen:

Stap 1: Een individueel gesprek houden met kinderen uit de eindgroep zwart/wit.

- Boekje 'Kikker en het vogeltje' lezen.
 - Gesprek voeren a.d.h.v. de volgende vragen:
1. Word je blij van dit verhaaltje, of voel je iets anders?
 2. Wat gebeurt er, denk je, als je doodgaat?
 3. Kun je als je doodgaat ook weer levend worden?
 4. Kun je vaker dan één keer doodgaan?
 5. Kunnen dingen ook doodgaan?
 6. Gaan dieren dood?
 7. Gaan alle mensen dood, of sommigen niet?
 8. Kun je als je dood bent nog ademen? Ruiken? Zien? Horen?
 9. Waar denk je dat je naar toe gaat als je dood bent?
 10. Ken je iemand die dood is gegaan? Hoe was dat?
 11. Denk je dat je zelf ook doodgaat?
 12. Wil je nog iets vragen of vertellen over dit onderwerp?

Mijn ervaringen met interviews of gesprekken hebben me geleerd dat wanneer ik ermee bezig ben ik altijd op nieuwe vragen kom. Om te voorkomen dat kinderen alleen met ja of nee antwoorden, zal ik bijna altijd kunnen vragen 'waarom wel/niet', of 'leg uit'. Ik zal het gesprek wegens privacyredenen niet opnemen. Ook zal ik het in plaats van namen te noemen over 'kind 1', kind 2' enzovoort hebben.

Stap 2: De verkregen informatie verwerken in een tabel.

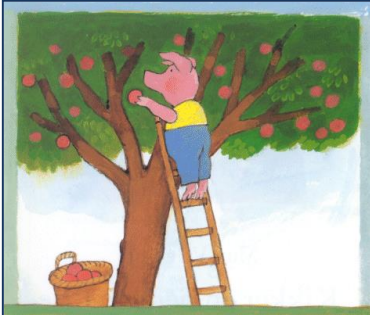
De verwerking hangt af van het aantal dezelfde antwoorden. Het kan verwerkt worden door per vraag te zeggen: zoveel % denkt dat... Maar het kan ook in een tabel aangegeven worden wat de meest voorkomende antwoorden zijn.

Stap 3: De gegevens vergelijken met de gelezen theorieën. Komen mijn gegevens overeen met de dingen die ik gelezen heb in de literatuur? Dus wat komt wel en wat komt niet overeen tussen theorie en praktijk. Daar maak ik een verslag van.

Stap 4: Conclusies trekken.

Een conclusie trekken uit wat ik onderzocht heb: een antwoord geven op mijn onderzoeksvraag. Hierbij kan eventueel ingegaan worden op de vraag of kinderen met een verstandelijke beperking anders omgaan met rouw, dan het gemiddelde kind.

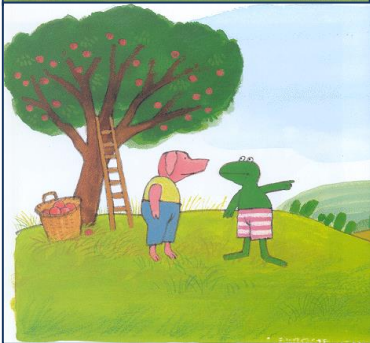
Kikker en het vogeltje

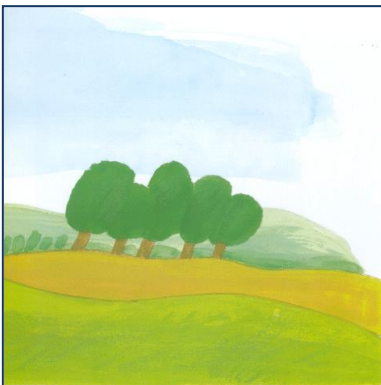
Het was een mooie dag in de herfst.
Varkentje plukte appels uit de boom...

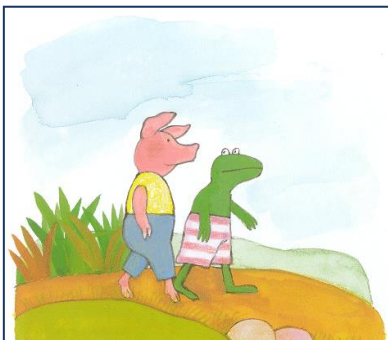
.....toen Kikker aan kwam lopen. Hij keek bezorgd.

‘Ik heb iets gevonden,’ zei hij ernstig.
‘Wat heb je dan gevonden?’ vroeg Varkentje.

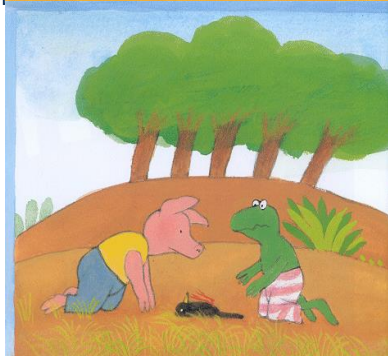
‘Kom maar mee, dan zal ik het je laten zien,’
antwoordde Kikker.

En samen gingen ze op weg.
Varkentje maakte zich een beetje ongerust.

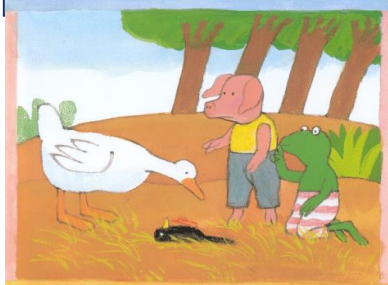
Toen ze bij de rand van het bos gekomen waren,
wees Kikker naar de grond.
‘Kijk,’ zei hij, ‘kapot. Hij doet het niet meer.’

‘Hij slaapt,’ zei Varkentje.

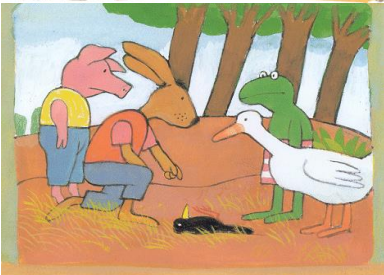
Op dat moment kwam Eend er aan.

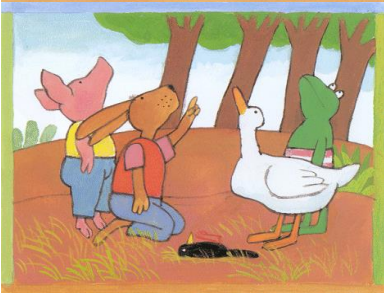
‘Wat is er gebeurd?’, vroeg ze nieuwsgierig.
‘Een ongeluk?’
‘Sst, hij slaapt,’ zei Kikker.
Maar Eend dacht dat hij ziek was

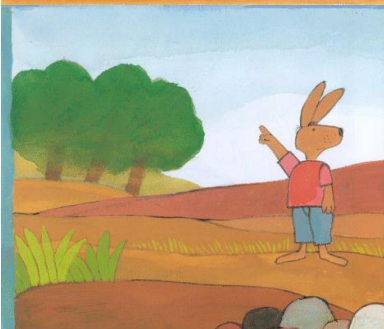
Haas, die toevallig een wandelingetje maakte,
zag al van verre dat er iets aan de hand was.

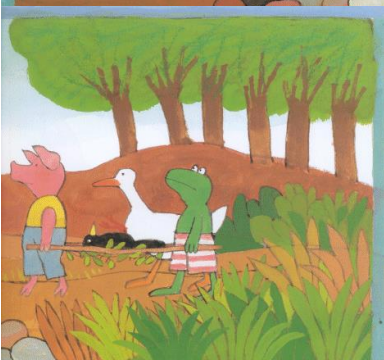
Hij knielde bij de vogel neer en keek aandachtig.
'Die is dood,' zei hij toen.
'Dood,' zei Kikker, 'wat is dat?'
Haas wees naar de blauwe hemel.

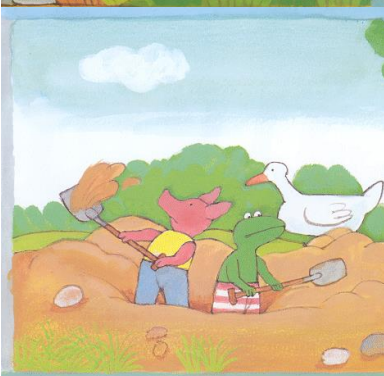
'Iedereen gaat dood,' zei hij.
'Wij ook?' vroeg Kikker verbaasd.
Dat wist Haas niet zeker.
'Als we oud zijn misschien,' zei hij.

'We moeten hem begraven,' zei Haas.
'Daar, onder aan de heuvel.'

Van takken maakten ze een draagbaar
en ze droegen de vogel voorzichtig naar de heuvel toe.

Ze groeven een diepe kuil in de grond

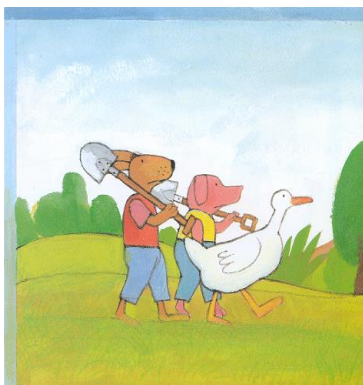
‘Zijn leven lang heeft hij mooi gezongen,’ zei Haas plechtig.
‘Nu krijgt hij zijn welverdiende rust.’

Heel voorzichtig legden ze de dode vogel in de kuil.
Kikker strooide bloemen in het graf
en toen gooiden ze het dicht met aarde.

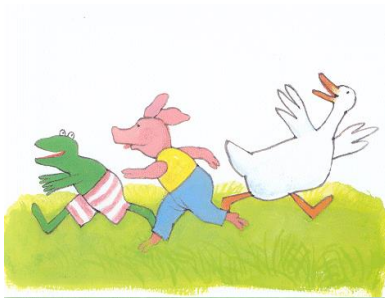
Ten slotte legden ze er een grote steen bovenop.
Het was doodstil. Er was zelfs geen vogel te horen.

Diep onder de indruk gingen ze terug.
Plotseling rende Kikker er vandoor.

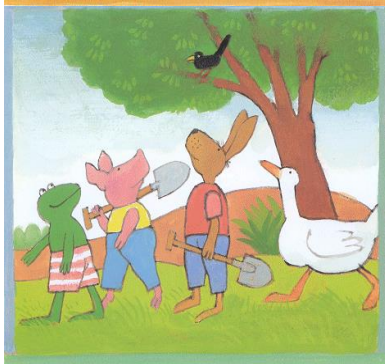
‘Laten we tikkertje spelen,’ riep hij.
‘Varkentje, jij bent hem!’

Ze speelden en lachten en hadden plezier
tot de zon bijna onderging.

Is het leven niet prachtig!' riep Kikker uit.

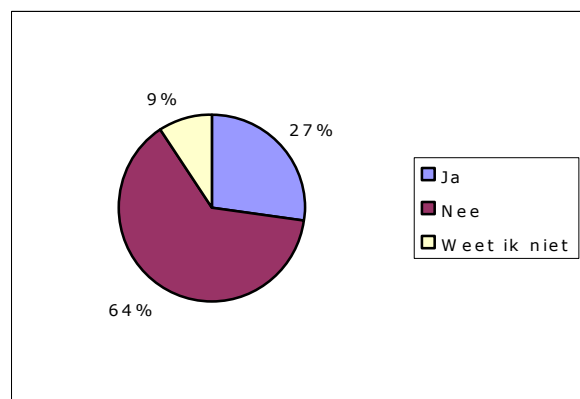
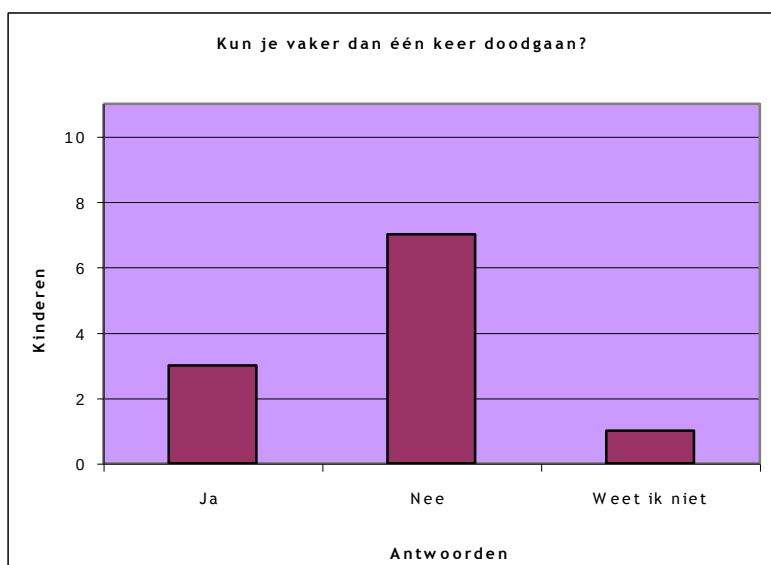
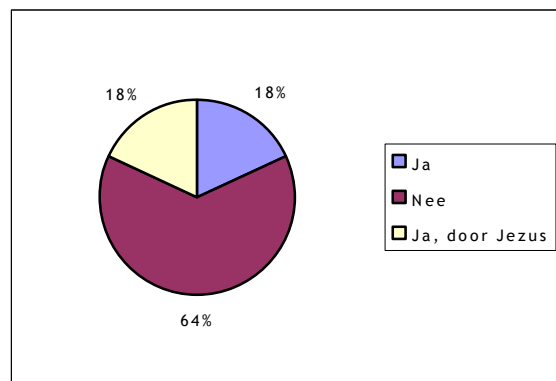
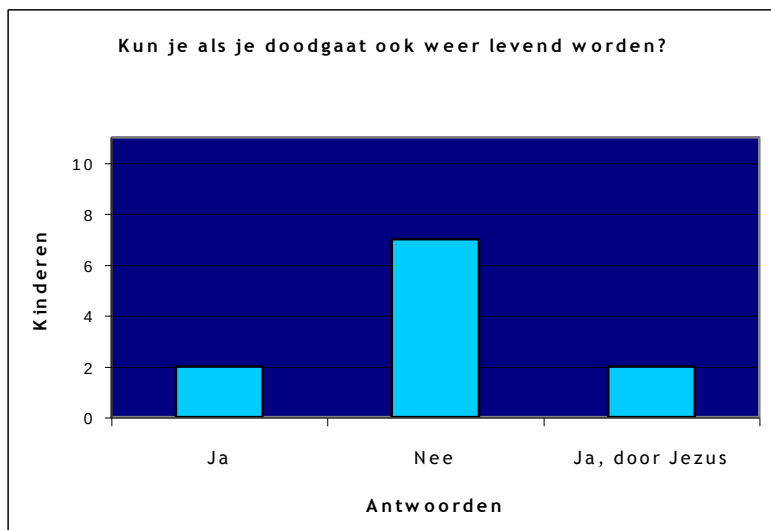

Moe maar tevreden gingen ze naar huis.
In de boom bij de heuvel zat een vogel.
Hij zong een prachtig lied - zoals altijd.

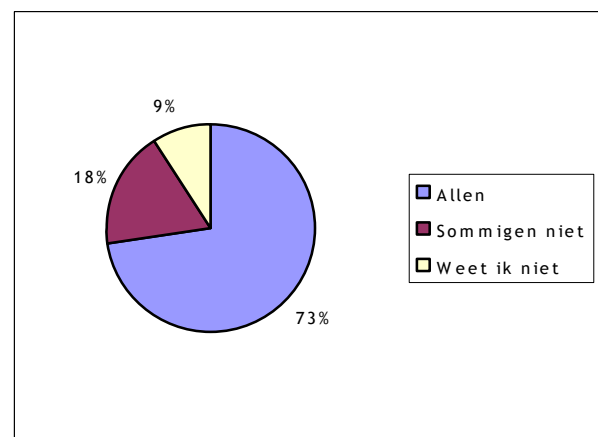
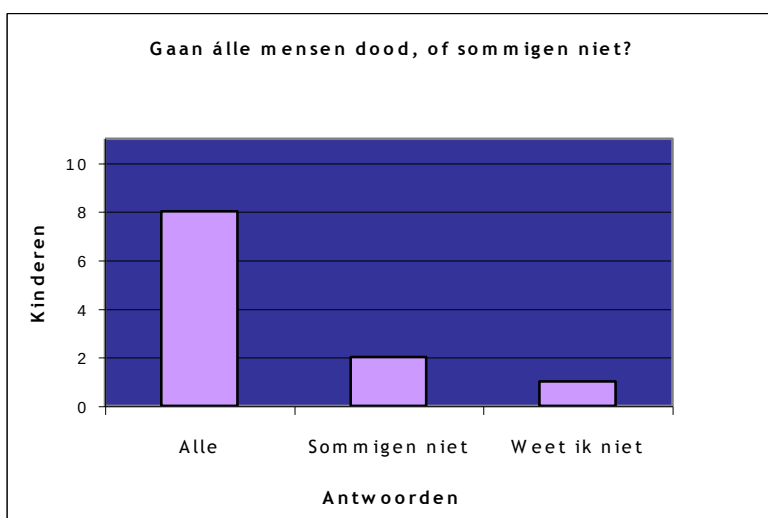
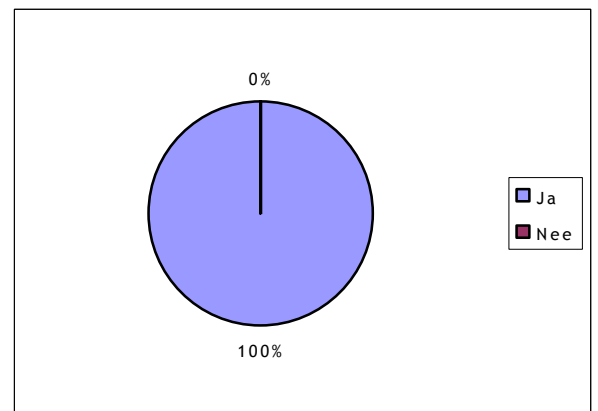
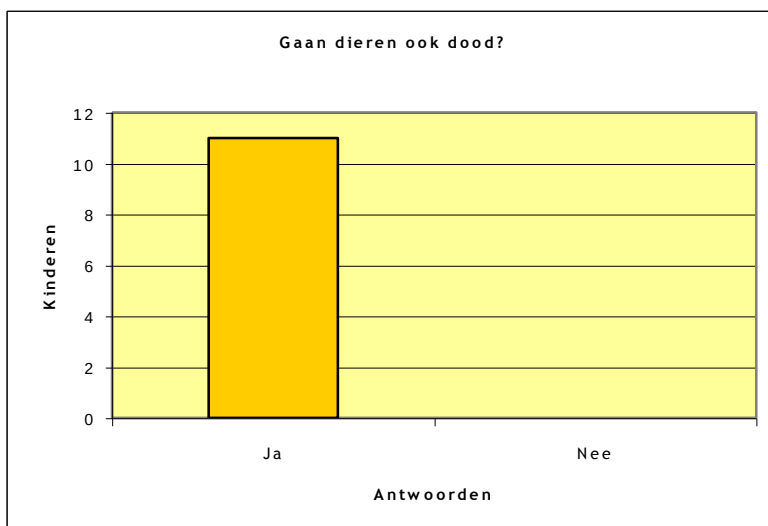
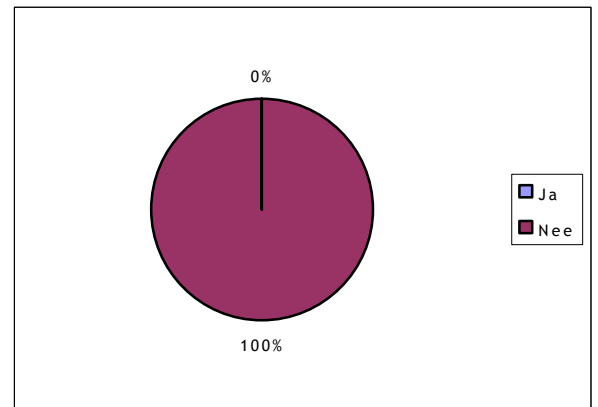
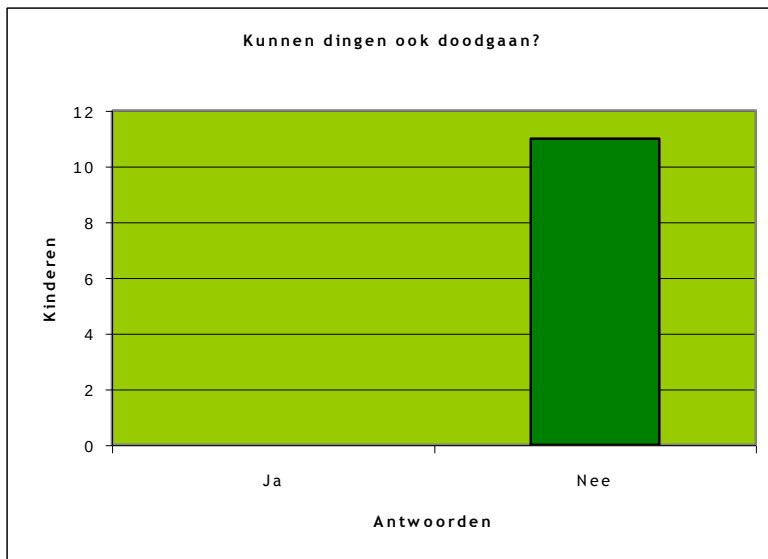
6 Verwerkte gegevens

De kinderen die ik ondervraagd hebben, hebben uiteraard niet allemaal hetzelfde IQ. De meeste van hen behoren tot de 'matige' categorie. Maar er is ook een enkeling die ernstig verstandelijk gehandicapt is.

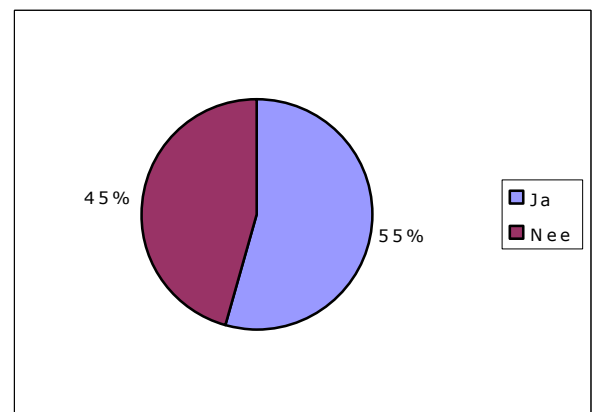
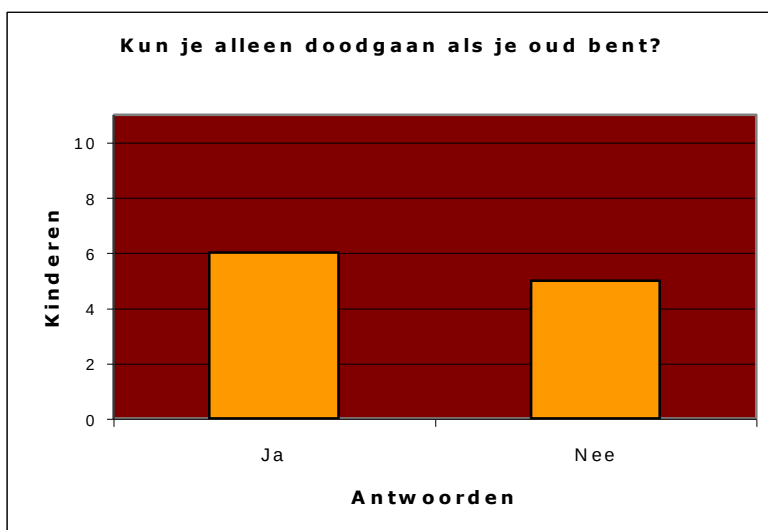
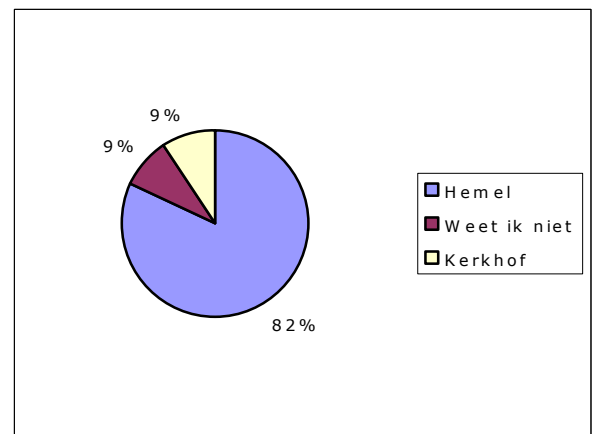
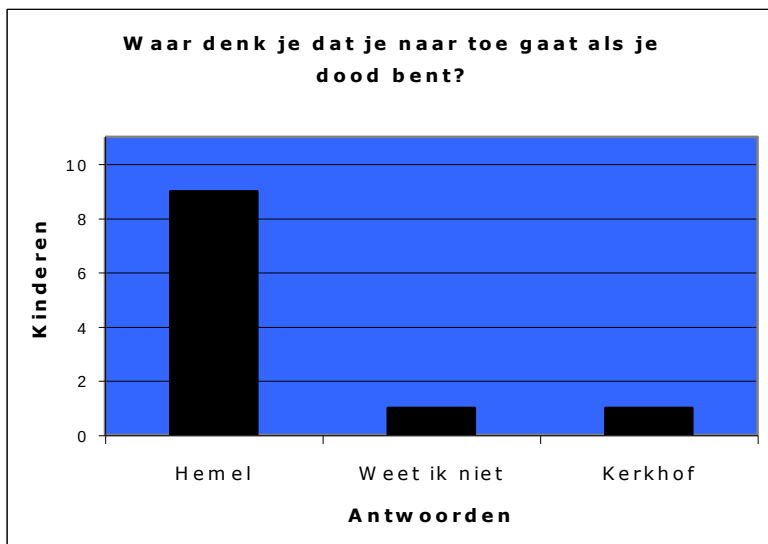
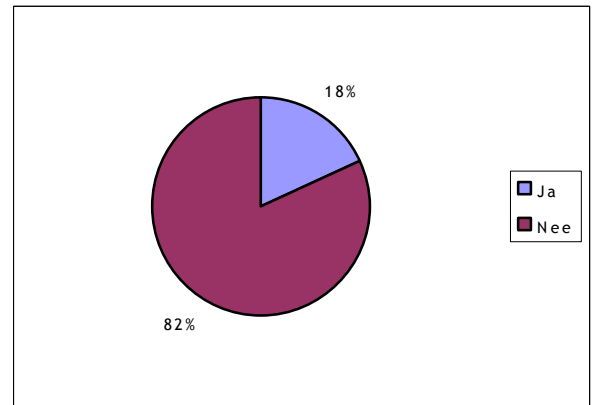
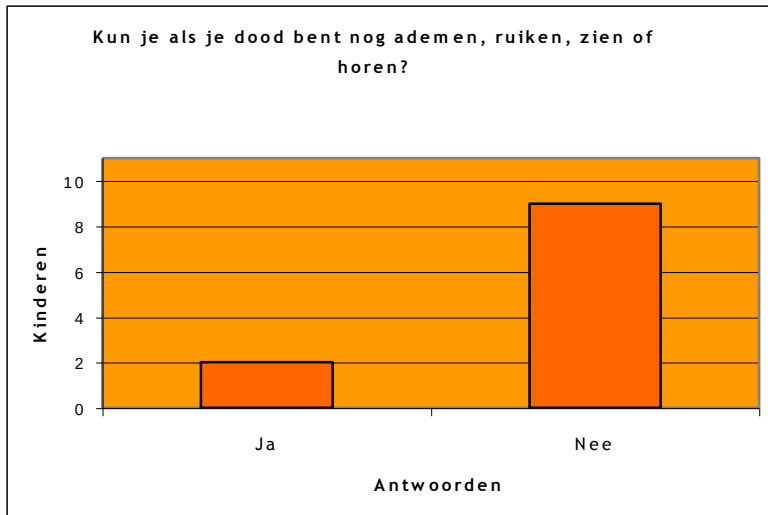
De gegevens die ik door middel van de gesprekjes ontdekt heb, heb ik weergegeven in onderstaande grafieken. Ik heb per antwoord een staafgrafiek en cirkeldiagram gemaakt, zodat het goed overzichtelijk is.

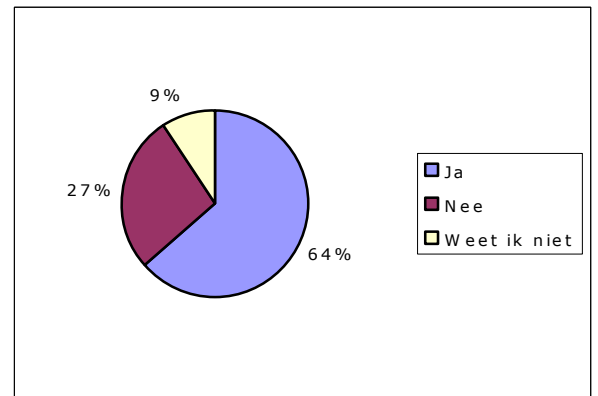
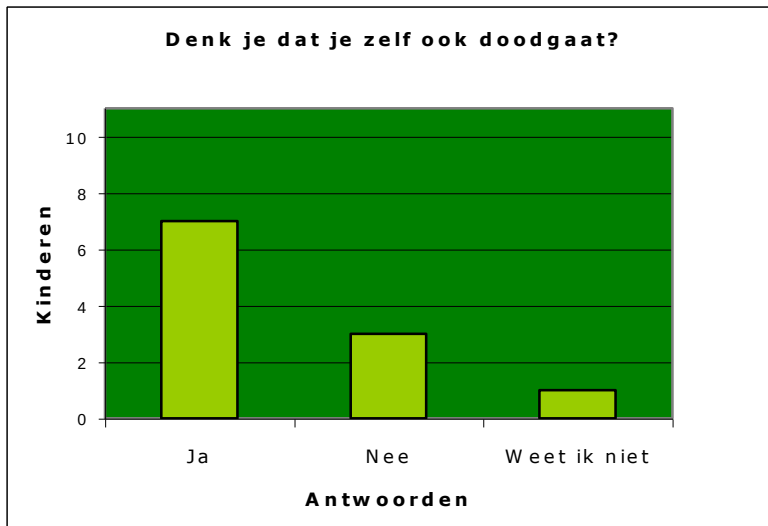

Rouwverwerking bij kinderen met een beperking
Marianne van de Glind

Rouwverwerking bij kinderen met een beperking
Marianne van de Glind

7 Praktijk versus theorie

De gesprekjes die ik met de kinderen gehouden heb de afgelopen tijd verliepen heel erg vlot en gezellig. Ik kon merken dat de meeste kinderen het leuk vonden om even met mij apart te mogen zitten. Ik heb voor ieder kind goed te tijd genomen en hem of haar laten vertellen wat ze wilden. Ik heb uitgelegd dat ik een boekje met ze ging lezen en dat we daarna even over zouden praten. Er was maar één jongetje die vroeg waarom ik af en toe iets opschreef. Toen ik zei dat ik het erg interessant vond wat hij vertelde en dat ik dat later graag nog eens terug wilde lezen vond hij het prima. Ditzelfde jongetje begon ook over zijn geloof (de Islam) te vertellen. Hij heeft uitgebreid verteld wat bij hen de hemel en de hel is en hoe begrafenissen eruit zien. Zo kwam ik vaak met de kinderen van het ene op het andere onderwerp, hebben we leuk zitten kletsen én ben ik achter de informatie gekomen die ik wilde hebben!

Ik wist van tevoren niet zo goed hoe ik de kinderen uit mijn klas zou moeten inschatten en wat zij zouden gaan antwoorden op mijn vragen. Ik kon wel duidelijk merken dat de zwakkere kinderen minder over de dood weten dan de anderen.

Ik heb mijn resultaten naast mijn theorieonderzoek gelegd en de uitkomsten vergeleken met wat ik in deze theorie gelezen heb. Ik wil eerst even ingaan op hoe beperkte kinderen met de dood omgaan en wat hierbij de beste begeleiding is.

In mijn theorieonderzoek komt goed naar voren dat het heel belangrijk is duidelijk te zijn tegen de kinderen, al hun vragen te beantwoorden en hen overal bij te betrekken. Ik heb hier met de kinderen ook over gepraat, vooral met degenen die wel eens een overlijden hebben meegemaakt. Bij hen allemaal kon ik merken dat ze het prettig vonden, of dat het hen prettig leek, wanneer ze mee (zouden) worden gevraagd naar een begrafenis en wanneer er iemand zou zijn aan wie ze allerlei vragen zouden kunnen stellen. In het programma *Kruispunt* van 19 april 2009 vertelt de moeder van een meisje uit mijn klas dat haar dochter op de begrafenis van haar oma diens foto mocht vasthouden en vooraan de stoet mocht lopen. Dit is een mooi voorbeeld van hoe je een kind erbij kunt betrekken.

Een stukje uit mijn theorie: *‘Verstandelijk gehandicapten die wel betrokken worden, vertonen in eerste instantie voor ons gevoel ‘kille’ reacties die vooral gericht zijn op het doorgaan van de dagelijkse gang van zaken.’*³² Ik kon dit wel een beetje terugzien in de gesprekjes die ik gevoerd heb. De kinderen praatten stuk voor stuk op een wat nonchalante en makkelijke manier over de dood. Toen ik vroeg of ze het vreemd vonden dat Kikker in het verhaaltje opeens weer gaat spelen nadat ze de vogel begraven hadden, kreeg ik vaak een wat vreemde blik toegeworpen. Waarom zou het gek zijn om daarna weer te gaan spelen? Op twee na vonden ze dat allemaal vrij logisch, alles gaat door. De twee uitzonderingen dachten dat ze eerst een paar dagen verdrietig zouden zijn na een begrafenis en daarna wel weer zouden gaan spelen. Toch betekent dit niet dat er alleen een verstandelijk besef is en dat de kinderen niet zoveel voelen bij de dood.³³ Het zegt al genoeg dat bijna alle kinderen zeggen een beetje verdrietig te worden bij het verhaaltje van ‘Kikker en het vogeltje’. Ze beseffen allemaal heel goed dat de dood iets treurigs is en ook wel dat het moeilijk te begrijpen is.

Het viel mij mee hoeveel juiste antwoorden de kinderen over de dood gaven. Alleen de vraag ‘Kun je alleen doodgaan als je oud bent’ heeft, om in de termen goed/fout te spreken, de meeste foute antwoorden opgeleverd. Iets meer dan de helft antwoordde daar namelijk ‘ja’ op.

Dan de theorie over autisme en rouwverwerking. De ervaring die ik tijdens mijn stage in het ZMLK heb opgedaan heeft helemaal bevestigd dat deze kinderen veel structuur nodig hebben. Dat een beschrijving over de dood als ‘naar de hemel gaan’ te abstract is, kon ik merken bij de vraag ‘Waar ga je naar toe als je dood bent?’ Deze beantwoordde hij namelijk als enige met ‘naar het kerkhof’. Hij nam de vraag dus erg letterlijk.

In de theorie komt naar voren dat het ook bij autistische kinderen van groot belang is om al hun vragen te beantwoorden; dit helpt hun emotionele verwerking op gang te komen. Dit heb ik niet

³² Theorieonderzoek, pag. 12.

³³ Theorieonderzoek, pag. 16.

specifiek onderzocht, maar als het in het gewone schoolleven al goed is hun vragen te beantwoorden, kan ik me zo voorstellen dat het in een rouwsituatie helemaal het geval is! Uit de gesprekjes die ik gevoerd heb, heb ik niet kunnen opmaken dat een autistisch kind heel anders over de dood denkt of praat dan andere beperkte kinderen. Het enige grote verschil, was dat dit jongetje nogal korte antwoorden gaf. Maar daar was hij dan wel weer heel stellig over. Mensen met autisme reageren 'primitief' en uiten gevoelens, maar communiceren ze niet echt.

In mijn theorieonderzoek heb ik een heel hoofdstuk besteed aan 'rouwverwerking gekoppeld aan mate van beperking'. Dit hoofdstuk heeft mij ook op het idee gebracht het doodsbesef bij beperkte kinderen te onderzoeken. In mijn theorie staan enkele opvattingen over beperkte kinderen en hun doodsbesef. Ik heb dit naast mijn resultaten gelegd en vergeleken:

1. Diep verstandelijk gehandicapt: IQ tot 20, ontwikkelingsleeftijd 0 - 3 jaar.

Dit niveau heb ik niet onderzocht, omdat ik geen diep verstandelijk gehandicapte kinderen in mijn klas heb.

2. Ernstig verstandelijk gehandicapt: IQ 20 - 40, ontwikkelingsleeftijd 3 - 5,5 jaar.

Het 5^e gesprekje (kind 5) is gehouden met een meisje die tot deze categorie behoort. Zij praatte inderdaad erg nuchter over de dood. Haalde haar schouders vaak op en reageerde nogal laks. Het klopt wel dat dit meisje een beetje in een 'waarom-fase' zit. Alles moet uitgelegd worden en duidelijk zijn. Ze denkt veel aan zichzelf en ziet niet in dat de dingen die zij doet bij anderen niet altijd even prettig vallen. De theorie hierover klopt dus wel erg. Doordat zij zo nuchter over de dood praatte, kan ik haast wel concluderen dat ze dat bij het overlijden van een bekende ook zal doen.

3. Matig verstandelijk gehandicapt: IQ 40 - 55, ontwikkelingsleeftijd 5,5 - 8 jaar.

Er zijn meerdere kinderen waar ik een gesprek mee gevoerd heb, die tot deze categorie behoren. In de theorie wordt vermeld dat deze kinderen een beperkt doodsbesef hebben. Dit komt wel aardig overeen met mijn resultaten. Veel van deze kinderen dachten namelijk dat je wel vaker dan één keer dood kunt gaan (...de persoon kan nog terugkomen³⁴).

4. Licht verstandelijk gehandicapt: IQ 55 - 70, ontwikkelingsleeftijd 8 - 12 jaar.

Tot deze categorie behoorde o.a. 'Kind 9'. Zij heeft alleen maar goede antwoorden gegeven. Voor haar was de dood ook wel bespreekbaar, ze kon er goed over praten. Het logische denken dat in de theorie staat klopt wel; als je ziek bent kun je dood gaan en dat kan ook gebeuren als je nog klein bent. De dingen die hier in de theorie over beschreven worden heb ik dus goed teruggezien!

³⁴ Theorieonderzoek, pag. 15.

Tot slot wil ik nog de vergelijking maken tussen mijn onderzoek, en dat van Cranen.³⁵ Zijn onderzoek werd gehouden onder een wat grotere groep, van wat oudere mensen. Mijn resultaten zijn dan ook verschillend van de zijne. Hieronder een vergelijking:

Vraag	Resultaten Cranen	Mijn resultaten
<i>Gaan dingen ook dood?</i>	Ja: 50% Nee: 39% Weet niet: 11%	Ja: 0% Nee: 100% Weet niet: 0%
<i>Kun je als je doodgaat ook weer levend worden?</i>	Ja: 25% Weet niet: 11% Anders: 64%	Ja: 18% Nee: 64% Anders: 18%
<i>Gaan alle mensen dood, of sommigen niet?</i>	Ja: 36% Nee: 32% Weet niet: 32%	Ja: 73% Nee: 18% Weet niet: 9%
<i>Denk je dat je zelf ook doodgaat?</i>	Ja: 40% Nee: 60%	Ja: 64% Nee: 27% Weet niet: 9%
<i>Kun je als je dood bent nog ademen, ruiken, zien of horen?</i>	Ja: 25% Nee: 75%	Ja: 18% Nee: 82%

Ik ben er helaas niet achter gekomen hoe Cranen dit onderzoek heeft gedaan en wat voor niveau deze mensen hadden. Als ik naar de vergelijkingen kijk, denk ik dat hij wat zwakkere mensen onderzocht heeft dan ik. Mijn resultaten liggen allemaal wat hoger.

³⁵ Theorieonderzoek, pag. 16.

8 Conclusie

Met trots ben ik toegekomen aan de conclusie van mijn onderzoek. Een onderzoek dat ik met veel plezier bedacht en uitgevoerd heb. Ik ben tevreden over mijn planning en werkwijze. Ik begon met een wat andere insteek dan waar ik mee geëindigd ben, maar dat heeft geen nadelige gevolgen gehad. Voor mijn eerste onderzoeksplan kon ik niet voldoende kinderen vinden om mee te praten. Dit was bij mijn tweede onderzoeksplan niet het geval, omdat ik daar niet perse kinderen voor nodig had die ooit te maken hebben gehad met de dood.

Door het lezen van de literatuur en het maken van mijn theorieonderzoek, heb ik ontdekt dat kinderen met een verstandelijke beperking niet zozeer meer moeite hebben met rouw of met de dood dan het gemiddelde kind, maar dit wel op een andere manier verwerken en uiten. Ze praten nu eenmaal niet altijd even gemakkelijk over zulke onderwerpen en lopen met hele andere vragen rond. Ik ben niet specifiek ingegaan op hoe deze kinderen omgaan met rouw. In mijn praktijkonderzoek heb ik uiteindelijk, zoals ik in mijn inleiding al beschreef, de theorieën over doodsbesef bij kinderen met een beperking onderzocht. Ik vond het echt ontzettend leuk gesprekje met de kinderen te voeren en te ontdekken hoe zij denken en wat zij voelen. Ik had van tevoren verwacht dat ik genoeg uit de kinderen zou kunnen krijgen, maar sommigen gaven vrij korte antwoorden. Daardoor was het soms wat lastig voldoende informatie uit hen te krijgen. De resultaten die ik uiteindelijk met mijn praktijkonderzoek verkregen heb, kwamen erg goed overeen met de theorieën die ik erover gelezen heb. De manier van rouwverwerking blijkt erg afhankelijk te zijn van de mate van de beperking. Het doodsbesef hangt erg van het niveau van het kind af. Hoe lager het niveau, hoe nuchterder de kijk op de dood wordt. Puur omdat het kind minder goed beseft wat er aan de hand is. Het onderzoek van Cranen, dat ik tijdens mijn theoriestudie tegenkwam heeft mij een eind op weg geholpen. Ik heb dezelfde soort vragen gebruikt en dat was een leuke manier van onderzoeken! Een volgende keer zou ik misschien wat meer op het gevoel van de kinderen in willen gaan. Ik heb nu wel gemerkt dat ze goed weten dat de dood iets verdrietigs is, maar weet verder niet met wat voor emoties ze op zulke momenten kampen.

Na het lezen van mijn verslag, kan ik me voorstellen dat u zich afvraagt of ik wel iets geleerd heb van dit onderzoek. Per slot van rekening heb ik geen grote verschillen of hele bijzondere dingen ontdekt. Toch heb ik er wel degelijk iets van geleerd. Want wanneer je zelf aan het werk gaat met kinderen, ervaar je de dingen heel anders dan wanneer je erover leest. Ik wist van tevoren vrij weinig over dit onderwerp. Na het bestuderen van de theorie en het onderzoeken in de praktijk, heb ik mijn kennis echt verbreed. In een eventueel vervolgonderzoek zou ik best nog eens dieper willen ingaan op het begeleiden van kinderen in rouw. In mijn theorie heb ik hier enkele stukjes over geschreven. Deze zijn niet zozeer van belang voor mijn praktijkonderzoek, maar heb ik meer als achtergrondinformatie bedoeld.

Er bestonden al ontzettend veel theorieën over het onderwerp rouwverwerking. Op mijn stageschool hebben ze ook een hele map met 'begeleidingstips'. Misschien is mijn onderzoek dus niet erg relevant voor de leerkrachten van mijn stageschool, maar wel interessant. En ik heb er in ieder geval veel van geleerd!

9 Literatuurlijst

Boeken:

- Bosch, E. *Dood en sterven in het leven van mensen met een verstandelijke handicap*. Baarn: H. Nelissen, 1996.
- Prof. Dr. J. van den Bout, drs. P.A. Boelen, dr. J. de Keijser. *Behandelingsstrategieën bij gecompliceerde rouw en verliesverwerking*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum, 1998.
- Debacker, H. *Een kind in rouw*. Baarn: Gooi en Sticht, 1995.
- Van Dun, M. Vandezande, J. Verhaegen. *Adieu!... A dieu?* Antwerpen-Apeldoorn: Garant, 2006.
- Fiddelaers-Jasper, R. Schooten, van H. *Ik mis je zo* (begeleidingsboek). Budel: Damon, 2005.
- Fiddelaers-Jaspers, R. *Kun je de dood ook groeten?* Kampen: Kok, 2003.
- Fiddelaers-Jaspers R. *Jong verlies*. Kampen: Ten Have, 1998.
- Fiddelaers-Jaspers, R. *Afscheid voor altijd*. Houten: EPN, 1999.
- Vegt, T. *Ik moet je iets ergs vertellen*. Heerenveen: Barnabas, 2006.
- Vermeulen, P. *Een gesloten boek, autisme en emoties*. Leuven: Acco. z.j.

Krantenartikelen:

- Ramesar, P. 2008. Basisschool geeft les over de dood. *Trouw*. 18-10.'

Tijdschriftartikelen:

- Fiddelaers-Jaspers, R, 'Het ontbrekende stuk - veerkracht of trauma na verlies'. *Bij de Les* (2009), nr. 3, 6-9.
- Schmidt, G, 'Verliescirkel geeft inzicht in rouwproces'. *Bij de Les* (2008), nr. 9.

Bronnen:

- <http://nl.wikipedia.org/wiki/Rouw>
- http://www.eo.nl/thema/rouwverwerking/omgaan/rouw/page/Rouw_verwerkingsproces_dat_verdriet_hanteerbaar_moet_maken/articles/article.esp?article=5260609
- http://www.ikcnet.nl/uploaded/FILES/IKO/thema/palliatieve%20zorg/PZVG/Afscheid%20nemen_%20Dichterbij.pdf
- <http://www.rouwen.berseba.nl/html/hoofdstuk3.htm>
- www.rouwpraktijkseptember.nl

10 Bijlagen

Gesprekken

Ik heb met 11 kinderen uit mijn klas een gesprekje gevoerd, na het lezen van 'Kikker en het vogeltje'. Deze gesprekjes heb ik hieronder weergegeven, waarbij ik de belangrijkste antwoorden heb vermeld. In werkelijkheid waren de antwoorden vaak wat uitgebreider, maar dit was dan vaak niet van belang voor mijn onderzoek.

Kind 1. Verstandelijk beperkt, IQ: 62

1. *Word je blij van dit verhaaltje, of voel je iets anders?*

Een beetje verdrietig.

2. *Wat gebeurt er, denk je, als je doodgaat?*

Je ziet een fel licht. Dan word je jong en kun je lopen en praten met dode mensen. Je lichaam wordt een soort skelet denk ik.

3. *Kun je als je doodgaat ook weer levend worden?*

Ja, door Jezus.

4. *Kun je vaker dan één keer doodgaan?*

Nee.

5. *Kunnen dingen ook doodgaan?*

Nee.

6. *Gaan dieren dood?*

Ja.

7. *Gaan alle mensen dood, of sommigen niet?*

Ja.

8. *Kun je als je dood bent nog ademen? Ruiken? Zien? Horen?*

Nee

9. *Waar denk je dat je naar toe gaat als je dood bent?*

Een goed mens naar de hemel, een fout mens naar de hel.

10. *Kun je alleen doodgaan als je oud bent?*

Nee.

11. *Denk je dat je zelf ook doodgaat?*

Dat denk ik wel.

12. *Ken je iemand die dood is gegaan? Hoe was dat?*

Een vriend van papa, dat was heel erg en zielig. Op de begrafenis was het ook zielig, veel troosten. Best raar om iemand dood te zien, dan lijkt het net of hij ligt te slapen maar dat is niet zo.

Kind 2: Verstandelijk beperkt, IQ: 55

1. *Word je blij van dit verhaaltje, of voel je iets anders?*

Verdrietig word ik er van.

2. *Wat gebeurt er, denk je, als je doodgaat?*

Dan hoor je een stem in de lucht en die zegt dat je beter bent.

3. *Kun je als je doodgaat ook weer levend worden?*

Ja, dan moet je een pilletje nemen.

4. *Kun je vaker dan één keer doodgaan?*

Nee.

5. *Kunnen dingen ook doodgaan?*

Nee.

6. *Gaan dieren dood?*

Ja.

7. *Gaan alle mensen dood, of sommigen niet?*

Ja.

8. *Kun je als je dood bent nog ademen? Ruiken? Zien? Horen?*

Nee

9. *Waar denk je dat je naar toe gaat als je dood bent?*

Naar de hemel.

10. *Kun je alleen doodgaan als je oud bent?*

Nee.

11. *Denk je dat je zelf ook doodgaat?*

Weet ik niet...

12. Ken je iemand die dood is gegaan? Hoe was dat?

Ik heb een keer iemand op de t.v. gezien die doodging dat vond ik heel zielig. Ik moest toen wel een beetje huilen!

Kind 3: Syndroom van Down

1. Word je blij van dit verhaaltje, of voel je iets anders?

Blij.

2. Wat gebeurt er, denk je, als je doodgaat?

Weet ik niet.

3. Kun je als je doodgaat ook weer levend worden?

Nee.

4. Kun je vaker dan één keer doodgaan?

Ja.

5. Kunnen dingen ook doodgaan?

Nee.

6. Gaan dieren dood?

Ja.

7. Gaan alle mensen dood, of sommigen niet?

Weet ik niet.

8. Kun je als je dood bent nog ademen? Ruiken? Zien? Horen?

Ja, alles.

9. Waar denk je dat je naar toe gaat als je dood bent?

Weet ik niet.

10. Kun je alleen doodgaan als je oud bent?

Ja.

11. Denk je dat je zelf ook doodgaat?

Nee.

12. Ken je iemand die dood is gegaan? Hoe was dat?

Mijn konijn is een keer doodgegaan. Die had mama gevonden, was niet leuk.

Kind 4: Verstandelijk beperkt, IQ: 60

1. Word je blij van dit verhaaltje, of voel je iets anders?

Niet zo blij.

2. Wat gebeurt er, denk je, als je doodgaat?

Als je goed mens bent geweest en veel andere mensen hebt geholpen ga je naar de hemel.

3. Kun je als je doodgaat ook weer levend worden?

Nee, maar wel in de hemel.

4. Kun je vaker dan één keer doodgaan?

Ja.

5. Kunnen dingen ook doodgaan?

Nee.

6. Gaan dieren dood?

Ja.

7. Gaan alle mensen dood, of sommigen niet?

Ja.

8. Kun je als je dood bent nog ademen? Ruiken? Zien? Horen?

Nee, wel in de hemel.

9. Waar denk je dat je naar toe gaat als je dood bent?

Naar de hemel.

10. Kun je alleen doodgaan als je oud bent?

Nee.

11. Denk je dat je zelf ook doodgaat?

Ja, als ik oud ben.

12. Ken je iemand die dood is gegaan? Hoe was dat?

Iemand in de familie lang geleden, toen was ik nog klein. De begrafenis was in Turkije. Daar liggen mensen ook in een kist, met de Turkse vlag erop. En bloemen.

Kind 5: Verstandelijk beperkt, IQ: 35

1. Word je blij van dit verhaaltje, of voel je iets anders?

Een beetje blij.

2. Wat gebeurt er, denk je, als je doodgaat?

Dan word je niet meer op. Is verdrietig en moet je huilen.

3.

Kun je als je doodgaat ook weer levend worden?

Nee. Alleen als de Heer opstaat.

4. Kun je vaker dan één keer doodgaan?

Ja.

5. Kunnen dingen ook doodgaan?

Nee.

6. Gaan dieren dood?

Ja.

7. Gaan alle mensen dood, of sommigen niet?

Sommigen niet.

8. Kun je als je dood bent nog ademen? Ruiken? Zien? Horen?

Alleen horen en zien.

9. Waar denk je dat je naar toe gaat als je dood bent?

Naar de hemel, naar de Here Jezus.

10. Kun je alleen doodgaan als je oud bent?

Ja.

11. Denk je dat je zelf ook doodgaat?

Neuj hoor...

12. Ken je iemand die dood is gegaan? Hoe was dat?

Ja oma. Haar hart deed het niet meer. En Burry dat is het hondje van oma, die ging ik altijd uitlaten. Dat was mijn liefste oma. Het gebeurde toen ik groot was.

Kind 6: Verstandelijk beperkt, IQ: 49

1. Word je blij van dit verhaaltje, of voel je iets anders?

Niet zo'n leuk verhaaltje eigenlijk.

2. Wat gebeurt er, denk je, als je doodgaat?

Dan ga je naar de hemel.

3. Kun je als je doodgaat ook weer levend worden?

Nee.

4. Kun je vaker dan één keer doodgaan?

Dat weet ik niet.

5. Kunnen dingen ook doodgaan?

Nee.

6. Gaan dieren dood?

Ja.

7. Gaan alle mensen dood, of sommigen niet?

Ja.

8. Kun je als je dood bent nog ademen? Ruiken? Zien? Horen?

Nee.

9. Waar denk je dat je naar toe gaat als je dood bent?

Naar de hemel.

10. Kun je alleen doodgaan als je oud bent?

Nee.

11. Denk je dat je zelf ook doodgaat?

Ja.

12. Ken je iemand die dood is gegaan? Hoe was dat?

Nee, ik ben nog nooit op een begrafenis geweest. Ik heb wel eens op t.v. een kist gezien en die ging met van die touwen ofzo de grond in.

Kind 7: Verstandelijk beperkt, IQ: 50

1. *Word je blij van dit verhaaltje, of voel je iets anders?*

Niet zo blij, een beetje verdrietig.

2. *Wat gebeurt er, denk je, als je doodgaat?*

Dan word je begraven en kun je niet meer leven. Ik denk dat als je begraven wordt, alles zwart is. Pas als je in de hemel komt kun je weer mooie dingen zien want dan is God bij je. Ik denk dat het daar blauw is met veel bomen.

3. *Kun je als je doodgaat ook weer levend worden?*

Nee.

4. *Kun je vaker dan één keer doodgaan?*

Ja.

5. *Kunnen dingen ook doodgaan?*

Nee.

6. *Gaan dieren dood?*

Ja.

7. *Gaan alle mensen dood, of sommigen niet?*

Ja, alle.

8. *Kun je als je dood bent nog ademen? Ruiken? Zien? Horen?*

Nee..

9. *Waar denk je dat je naar toe gaat als je dood bent?*

Naar de hemel.

10. *Kun je alleen doodgaan als je oud bent?*

Ja.

11. *Denk je dat je zelf ook doodgaat?*

Ehhhm.....ja.

12. *Ken je iemand die dood is gegaan? Hoe was dat?*

Mijn vogel was een keer dood gegaan, die hebben we ook gegraven.

Kind 8: Autistisch, IQ: 55

1. *Word je blij van dit verhaaltje, of voel je iets anders?*

Ik vind het een grappig verhaaltje.

2. *Wat gebeurt er, denk je, als je doodgaat?*

Dan ga je naar het kerkhof.

3. *Kun je als je doodgaat ook weer levend worden?*

Nee.

4. *Kun je vaker dan één keer doodgaan?*

Nee.

5. *Kunnen dingen ook doodgaan?*

Nee.

6. *Gaan dieren dood?*

Ja.

7. *Gaan alle mensen dood, of sommigen niet?*

Ja.

8. *Kun je als je dood bent nog ademen? Ruiken? Zien? Horen?*

Nee..

9. *Waar denk je dat je naar toe gaat als je dood bent?*

Naar het kerkhof.

10. *Kun je alleen doodgaan als je oud bent?*

Ja.

11. *Denk je dat je zelf ook doodgaat?*

Ja hè, dat denk ik wel ja.

12. *Ken je iemand die dood is gegaan? Hoe was dat?*

Ik ben een keer op het kerkhof geweest bij opa Piet.

Kind 9: Verstandelijk beperkt, IQ: 66

1. *Word je blij van dit verhaaltje, of voel je iets anders?*

Weet ik niet.

2. *Wat gebeurt er, denk je, als je doodgaat?*

Dan ben je overleden en word je begraven.

3. *Kun je als je doodgaat ook weer levend worden?*

Nee.

4. *Kun je vaker dan één keer doodgaan?*

Nee.

5. *Kunnen dingen ook doodgaan?*

Nee.

6. *Gaan dieren dood?*

Ja.

7. *Gaan alle mensen dood, of sommigen niet?*

Ja.

8. *Kun je als je dood bent nog ademen? Ruiken? Zien? Horen?*

Nee.

9. *Waar denk je dat je naar toe gaat als je dood bent?*

Naar de hemel.

10. *Kun je alleen doodgaan als je oud bent?*

Nee.

11. *Denk je dat je zelf ook doodgaat?*

Ja.

12. *Ken je iemand die dood is gegaan? Hoe was dat?*

Ik ben op twee begrafenis geweest, dat was best wel eng.

Kind 10: Verstandelijk beperkt, IQ: 60

1. *Word je blij van dit verhaaltje, of voel je iets anders?*

Wel leuk verhaaltje.

2. *Wat gebeurt er, denk je, als je doodgaat?*

Dat weet ik niet...

3. *Kun je als je doodgaat ook weer levend worden?*

Ja.

4. *Kun je vaker dan één keer doodgaan?*

Nee.

5. *Kunnen dingen ook doodgaan?*

Nee.

6. *Gaan dieren dood?*

Ja.

7. *Gaan alle mensen dood, of sommigen niet?*

Sommigen niet.

8. *Kun je als je dood bent nog ademen? Ruiken? Zien? Horen?*

Nee.

9. *Waar denk je dat je naar toe gaat als je dood bent?*

Naar de hemel.

10. *Kun je alleen doodgaan als je oud bent?*

Ja.

11. *Denk je dat je zelf ook doodgaat?*

Nee.

12. *Ken je iemand die dood is gegaan? Hoe was dat?*

Nee.

Kind 11: Verstandelijk beperkt, IQ: 59

1. *Word je blij van dit verhaaltje, of voel je iets anders?*

Ik vind het eigenlijk niet zo'n heel blij verhaaltje. Daar word je wel een beetje verdrietig van.

2. *Wat gebeurt er, denk je, als je doodgaat?*

Dan word je begraven op de begraafplaats en komen er allemaal mensen.

3. *Kun je als je doodgaat ook weer levend worden?*

Nee.

4. *Kun je vaker dan één keer doodgaan?*

Nee.

5. *Kunnen dingen ook doodgaan?*

Nee.

6. *Gaan dieren dood?*

Ja.

7. *Gaan alle mensen dood, of sommigen niet?*

Ja.

8. *Kun je als je dood bent nog ademen? Ruiken? Zien? Horen?*

Nee.

9. *Waar denk je dat je naar toe gaat als je dood bent?*

Naar de hemel.

10. *Kun je alleen doodgaan als je oud bent?*

Ja.

11. *Denk je dat je zelf ook doodgaat?*

Ja.

12. *Ken je iemand die dood is gegaan? Hoe was dat?*

Ik ben nooit op begrafenis geweest. Wel eens op t.v. iemand dood zien gaan, dat was wel een gek gezicht.